

**WALTER SINNOTT-ARMSTRONG'UN ATEİST
AHLAKI VE ELEŞTİRİSİ**

Muhammed Enes DAĞ

**Yüksek Lisans Tezi
Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı
2025
Her Hakkı Saklıdır**

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

Muhammed Enes DAĞ

**WALTER SINNOTT-ARMSTRONG'UN ATEİST AHLAKI VE
ELEŞTİRİSİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman

Prof. Dr. Tuncay İMAMOĞLU

ERZURUM-2025

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Graduate School of Social Sciences

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr. Tuncay İMAMOĞLU danışmanlığında, Muhammed Enes DAĞ tarafından hazırlanan bu çalışma 28/03/2025 tarihinde aşağıda isimleri yazılı jüri tarafından. Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Tuncay İMAMOĞLU	İmza: Aslı Islak İmzalıdır
Jüri Üyesi : Prof. Dr. Hüsnü AYDENİZ	İmza: Aslı Islak İmzalıdır
Jüri Üyesi : Prof. Dr. İsmail ŞİMŞEK	İmza: Aslı Islak İmzalıdır

Prof. Dr. Hanifi ŞAHİN
Enstitü Müdürü
Aslı Islak İmzalıdır

OF27_V4_03.11.2019

TEZ BEYAN FORMU

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum "Walter Sinnott-Armstrong'un Ateist Ahlakı ve Eleştirisi" adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezin/raporumun kâğıt ve elektronik kopyalarının aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Gereğini bilgilerinize arz ederim *.

☒ Tezin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

☐ Tezin/Raporumun makale için **altı ay**, patent için **iki yıl** süreyle erişiminin ertelenmesini istiyorum.

28/03/2025

Muhammed Enes DAĞ
Aslı Islak İmzalıdır

* LİSANSÜSTÜ TEZLERİN ELEKTRONİK ORTAMDA TOPLANMASI, DÜZENLENMESİ VE ERİŞİME AÇILMASINA İLİŞKİN YÖNERGE

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Çeşitli ve Son Hükümler

Lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesi **MADDE 6– (1)** Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu **iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.**

(2) Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz **makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış** ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile **altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.**

Gizlilik dereceli tezler MADDE 7– (1) Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, tezin yapıldığı kurum tarafından verilir. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, ilgili kurum ve kuruluşun önerisi ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.

(2) Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	III
ABSTRACT	IV
KISALTMALAR DİZİNİ	V
ÖN SÖZ.....	VI
GİRİŞ	1

A. Sinnott-Armstrong'un Hayatı ve Felsefi Düşüncesinin Arka Planı.....	11
--	----

BİRİNCİ BÖLÜM

WALTER SINNOT-ARMSTRONG'UN ATEİST AHLAK ANLAYIŞI

1.1. SEKÜLER TOPLUM VE WALTER SINNOT-ARMSTRONG'UN ATEİZMİ	14
1.2. WALTER SINNOT-ARMSTRONG'UN AHLAK ANLAYIŞI.....	18
1.2.1. Walter Sinnott-Armstrong'un Ateist Ahlakının Gerekçeleri	20
1.2.1.1. Eser Adıyla Ortaya Konulan Gerekçe	20
1.2.1.2. Kötülük Probleminden Yola Çıkılarak Ortaya Konulan Gerekçe	21
1.2.1.3. Günahkâr Kavramından Hareketle Ortaya Konulan Gerekçe	22
1.2.1.4. Kutsal Kitaptan Yola Çıkılarak Ortaya Konulan Gerekçe	23
1.2.1.5. Tanrı İnancının Gereksizliğinden Hareketle Ortaya Konulan Gerekçe.....	24
1.2.1.6. Dindar ve Seküler Toplum Karşılaştırmasıyla Ortaya Konulan Gerekçe ..	25
1.2.1.7. Zarar Esasından Hareketle Ortaya Konulan Gerekçe.....	26
1.2.1.8. Tanrı'nın Emirlerinin Tahlilinden Hareketle Ortaya Konulan Gerekçe.....	29
1.2.1.9. Eylemin Fayda ve Zarar Temelinden Hareketle Ortaya Konulan Gerekçe	31
1.2.1.10. Ahlaki İlkelerin Bilgisinden Hareketle Ortaya Konulan Gerekçe.....	33

İKİNCİ BÖLÜM

WALTER-SINNOT ARMSTRONG'UN ATEİZMİNİN VE AHLAKININ

ELEŞTİRİSİ

2.1. TEİZM, ATEİZM VE AHLAK ARASINDAKİ İLİŞKİ	35
2.2. WALTER SINNOT-ARMSTRONG'UN ATEİZMİNİN ELEŞTİRİSİ	39
2.2.1. İlk İddia: Kötülük Problemi	40
2.2.2. İkinci İddia: Akılsız Zaman ve Tanrı Arasındaki İlişki.....	42
2.2.3. Üçüncü İddia: Yeterli Delil Problemi	45

2.3. WALTER SINNOTT-ARMSTRONG’UN ATEİST AHLAKININ

ELEŞTİRİSİ	47
2.3.1 Eser Adıyla Ortaya Konulan Gerekçenin Eleştirisi.....	47
2.3.2. Kötülük Probleminden Yola Çıkılarak Ortaya Konulan Gerekçenin Eleştirisi	48
2.3.3. Günahkâr Kavramından Hareketle Ortaya Konulan Gerekçenin Eleştirisi.....	51
2.3.4. Kutsal Kitaptan Yola Çıkılarak Ortaya Konulan Gerekçenin Eleştirisi.....	53
2.3.5. Tanrı İnancının Gereksizliğinden Hareketle Ortaya Konulan Gerekçenin Eleştirisi.....	54
2.3.6. Seküler ve Dindar Toplum Karşılaştırmasıyla Ortaya Konulan Gerekçenin Eleştirisi.....	55
2.3.7. Zarar Esasından Hareketle Ortaya Konulan Gerekçenin Eleştirisi	57
2.3.8. Tanrı’nın Emirlerinin Tahlilinden Hareketle Ortaya Konulan Gerekçenin Eleştirisi.....	59
2.3.9. Eylemin Fayda ve Zarar Temellinden Hareketle Ortaya Konulan Gerekçenin Eleştirisi.....	64
2.3.10. Ahlaki İlkelerin Bilgisinden Hareketle Ortaya Konulan Gerekçenin Eleştirisi	66
SONUÇ	68
KAYNAKÇA	72
ÖZ GEÇMİŞ	76

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

WALTER SINNOTT-ARMSTRONG'UN ATEİST AHLAKI VE ELEŞTİRİSİ

Muhammed Enes DAĞ

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Tuncay İMAMOĞLU

2025, 76 sayfa

Jüri: Prof. Dr. Tuncay İMAMOĞLU

Prof. Dr. Hüsnü AYDENİZ

Prof. Dr. İsmail ŞİMŞEK

Yapmış olduğumuz tez çalışması, ahlak kavramının tanımı, kökeni ve din ile olan ilişkisini ele alarak, Walter Sinnott-Armstrong'un ateist ahlak anlayışına yönelik eleştirel bir değerlendirme sunmaktadır. Çalışmamızda, ahlakın insan doğasında evrensel bir temele sahip olduğu ve Tanrı kavramından bağımsız düşünülemeyeceği ileri sürülmektedir. Ahlakın yalnızca bireysel güdülerle değil, dini bir çerçevede şekillendiği savunulmaktadır.

Çalışmanın ilk bölümünde ahlakın farklı tanımları incelenmekte ve felsefi temelleri ortaya konmaktadır. İslam düşüncesinde ahlak anlayışı ile Batı felsefesindeki etik kavramı karşılaştırılmakta, ahlakın insanın yaratılışında doğal bir unsur olarak bulunduğu ve dinin bu yapıyı tamamlayan bir mekanizma sunduğu belirtilmektedir. Bu bağlamda, ahlakın yalnızca toplumsal normlardan ibaret olmadığı, aynı zamanda insanın doğasında var olan ilahi bir düzenin tezahürü olduğu vurgulanmaktadır.

İkinci bölümde Armstrong'un "Tanrısız Ahlak" anlayışı ele alınmakta ve bu yaklaşımın teorik temelleri incelenmektedir. Armstrong'un ahlakın din ve Tanrı'dan bağımsız olarak var olabileceğine dair görüşleri değerlendirilmekte, ancak bu görüşlerin kavramsal ve ontolojik açıdan eksiklikler taşıdığı öne sürülmektedir. Çalışmada, ahlakın Tanrısız bir temele dayanamayacağı, zira ahlakın kaynağının insanın doğasına evrensel ilkeleri yerleştiren Tanrı olduğu savunulmaktadır.

Netice itibarıyla, çalışma ahlakın yalnızca bireysel bir tercih ya da seküler bir yapı olarak ele alınamayacağını, aksine din ve Tanrı kavramları ile doğrudan ilişkili bir olgu olduğunu ileri sürmektedir. Bu bağlamda, ahlakın kaynağını yalnızca insan aklına veya toplumsal normlara indirgemeye çalışan yaklaşımlar eleştirilmekte ve ahlakın metafizik temellerinin dikkate alınması gerektiği sonucuna ulaşılmaktadır. Dolayısıyla çalışma, ahlakın Tanrı kaynağından soyutlanamayacağını ispatlama gayreti taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tanrı, Din, Ahlak, Ateizm, Teizm.

ABSTRACT**MASTER'S THESIS****WALTER SINNOTT-ARMSTRONG'S ATHEIST ETHICS AND CRITICISM****Muhammed Enes DAĞ****Advisor: Prof. Dr. Tuncay İMAMOĞLU****2025, Pages 76****Jury: Prof. Dr. Tuncay İMAMOĞLU****Prof. Dr. Hüsnü AYDENİZ****Prof. Dr. İsmail ŞİMŞEK**

Our thesis study examines the definition, origin, and relationship of ethics with religion, offering a critical evaluation of Walter Sinnott-Armstrong's atheist ethics perspective. In our study, it is argued that ethics has a universal foundation in human nature and cannot be thought of independently from the concept of God. Ethics is defended as being shaped not only by individual desires but also within a religious framework.

In the first part of the study, various definitions of ethics are examined and their philosophical foundations are presented. The concept of ethics in Islamic thought is compared with the concept of ethics in Western philosophy, highlighting that ethics is a natural component of human creation and that religion provides a mechanism to complete this structure. In this context, it is emphasized that ethics is not just a set of social norms, but also a manifestation of a divine order inherent in human nature.

In the second part, Armstrong's "Godless Ethics" approach is discussed and its theoretical foundations are analyzed. Armstrong's views on ethics being independent of religion and God are evaluated, and it is argued that these views have conceptual and ontological shortcomings. The study argues that ethics cannot be based on a godless foundation, as the source of ethics is God, who instills universal principles in human nature.

Ultimately, the study argues that morality cannot be considered merely an individual preference or a secular structure, but rather a phenomenon directly related to the concepts of religion and God. In this context, approaches that try to reduce the source of morality solely to human reason or social norms are criticized, and it is concluded that the metaphysical foundations of morality should be taken into account. Therefore, the study aims to prove that morality cannot be abstracted from its divine source.

Keywords: God, Religion, Morality, Atheism, Theism.

KISALTMALAR DİZİNİ

BKZ. : Bakınız

C. : Cilt

ÇEV. : Çeviren

HAZ. : Hazırlayan

MÖ. : Milattan Önce

NŞR. : Neşreden

S. : Sayfa

TS. : Tarihsiz

VB. : Ve benzerleri

VD. : Ve diğerleri

VS. : Ve sairleri

W. : Walter

ÖN SÖZ

Bilim, felsefe ve din alanında atılan her adım, insanlığın en temel sorularına dair bir yanıt arayışıdır. İnsanlık tarihi boyunca ahlak, din ve insan doğası arasındaki ilişkiyi anlamak ve yorumlamak, felsefi düşüncenin en temel meselelerinden biri olmuştur.

Yapmış olduğumuz bu çalışma, ahlak, din ve insan doğası gibi kadim meselelerin derinlemesine incelendiği bir ürün olarak karşımıza çıkmaktadır. Seküler ve ateist bir filozof olan Walter Sinnott-Armstrong'un ateist ahlak anlayışı üzerine yapılan bu eleştirel analiz, yalnızca bir akademik çaba değil, aynı zamanda ahlak konusunda farklı perspektiflere ışık tutma gayreti içerisindedir. Ahlak kavramının kaynağının ne olduğu sorusu ise çalışmanın ana eksenini oluşturmaktadır. Bu bağlamda, ileri sürdüğümüz tezi şekillendirirken yalnızca teorik bir analiz sunmakla yetinmeyip aynı zamanda ahlakın din ile ilişkisini yeniden düşünmek adına bir sorgulama süreci gerçekleştirdik.

Bu çalışma, yalnızca bilim dünyasına katkıda bulunmayı değil, aynı zamanda ahlakın kaynağı, kökeni ve anlamı gibi konular hakkında yeni tartışmalara zemin hazırlamayı da amaçlamaktadır. Yalnızca bir akademik tartışma değil aynı zamanda ahlakın bireysel ve seküler bir yapı olmadığını, aynı zamanda metafizik ve ilahi temellerle de bağlantılı olduğunu göstermeyi hedefleyen bu çalışmanın, ahlak ve din arasındaki ilişkiyi anlamak isteyenlere anlamlı bir rehber olması gayretimizin asıl amacıdır.

Bu çalışmayı hazırlarken, bilgi birikimi ile yol gösterici olan, değerli hocam Prof. Dr. Tuncay İmamoğlu'na derin şükranlarımı sunarım. Ayrıca bu süreçte bana destek olan aileme ve tüm sevdiklerime minnettarım.

Erzurum-2025

Muhammed Enes DAĞ

GİRİŞ

Düşünce tarihinin başlangıcından bu yana mahiyeti itibari ile belki de en çok merak edilen ve çeşitli sorgulamalara tâbi tutulan ahlak kavramı, ihtiva ettiği geniş anlam yelpazesi ile dinlere, dillere, ırklara hatta coğrafyalara göre çeşitlilik göstermektedir. Bu çeşitlilik dikkatle incelendiğinde ahlak kavramı ile ilgili yapılan açıklama ve tanımlamalarda ortak vurgunun insanın yaratılışına veya öz benliğine yönelik olduğu görülmektedir. Ahlak kavramı tanımlanırken insanın yaratılışına ve öz benliğine yönelik yapılan bu vurgu kanaatimizce insanlık için evrensel bir ahlak anlayışının var olma imkanını göstermektedir.

Bu çalışmada evrensel ahlak anlayışının var olma imkânı, Walter Sinnott-Armstrong'un ahlak anlayışının eleştirisi üzerinden tartışılmaktadır. Çalışmamızın asıl amacı ahlakın Tanrı kaynağından ayrı tutulamayacağını rasyonel temellerle göstermektir. Dolayısıyla evrensel bir ahlak anlayışına bu görüş doğrultusunda ulaşılabilceği çalışmanın amacının bir diğer yönünü oluşturmaktadır. Çalışmamızın konusu ise Walter Sinnott-Armstrong'un kaleme aldığı *Tanrısız Ahlak* adlı eserinde ileri sürdüğü ateist ahlak anlayışı ve bu ahlak anlayışının eleştirisinden oluşmaktadır. Walter Sinnott-Armstrong'un ateist ahlak anlayışını ve bu ahlak anlayışının eleştirisini farklı başlıklar altında ele almak çalışmamızın konusunun en önemli boyutunu oluşturmaktadır. Çalışmanın içeriğinde, ahlaklı olmak için Tanrı'ya inancın gereksiz olduğunu düşünen ve bu düşünceyi çeşitli ateizm argümanlarıyla temellendirmeye çalışan Walter Sinnott-Armstrong'a rasyonel teistik bir bakış açısıyla sunulan eleştiriler yer almaktadır. Bu eleştiriler ahlakın kaynağının din olmama ihtimalinin yanında ahlakın Tanrı kaynaklı olduğunu desteklemektedir. Çalışmanın önemi, ahlak üzerine yapılan diğer çalışmalardan farklı bir muhtevaya sahip olması hasebiyle kendisini göstermektedir. Ahlak kavramı üzerine yapılan çalışmalarda ya ahlakın din ile ilişki halinde olduğu ifade edilmiş ya da ahlak ile dinin bir ilişkisinin olmadığı ifade edilmiştir. Bu çalışmada ise ahlakın din ile ilişki halinde olmamasının, ahlakın Tanrı ile ilişki halinde olmadığı anlamına gelmeyeceği ileri sürülmektedir. Ahlakın kaynağının Tanrı olduğu gerçeğini Walter Sinnott-Armstrong'un ateist ahlakının eleştirisi ile sunmak çalışmamıza özgünlük vermektedir. Çünkü birçok eser kaleme almış olan Walter Sinnott-Armstrong ülkemizde tek çeviri eserle (*Tanrısız Ahlak*) pek bilinmemektedir. Walter Sinnott-Armstrong'un

ahlak anlayışı ve eleştirisi üzerine herhangi bir çalışma yapılmamış olması çalışmamızın özgün yönünü ortaya koymaktadır. Walter Sinnott-Armstrong'un *Tanrısız Ahlak* adlı eseri üzerinden O'nun ateist ahlak anlayışına rasyonel bir zeminde teizm perspektifinden argümanlar geliştirip eleştiri getirmek iki zıt kutbun arasında bir tartışma örneği olması açısından önem arz etmektedir.

Yüzyıllar boyunca bilim çevrelerinin her sahada önemli bir problem olarak karşımıza çıkardığı, üzerine çeşitli teoriler geliştirdiği ahlak, birçok tanım ve tahlile konu olmuştur. Yapılan tanımlar ve tahliller değerlendirildiğinde çeşitliliğin yanı sıra ortak yönler de rastlanıldığı görülmektedir. Genel anlamda ahlak tanımlamalarının hepsinde insanın yaratılışına ve öz benliğine yapılan vurgu, yukarıda da ifade ettiğimiz gibi ortak ve evrensel bir ahlak anlayışının varlığını kanıtlamaktadır. İslam düşüncesinde ahlak ile ilgili yapılan tanımlamalar ahlakın evrensel boyutunu göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

Diyebiliriz ki iyilik kötülük, doğruluk ve yanlışlığın ne olduğunu belirten ahlak, insanlık tarihiyle birlikte karşımıza çıkmaktadır. Bunlar da bize ahlakın insanlığın kendisiyle birlikte var olan bir kavram olduğunu göstermektedir. Yani ilk insan ile birlikte ahlakın var olduğunu söylememiz gerekmektedir. İnsandaki eylemlerin, davranışların ve tutumların iyi-kötü, doğru-yanlış diye değerini ölçen ahlakın, insana güdülenmiş bir format olarak gelmesi kâinatta iyiyi ve kötüyü insanın doğasına yerleştiren bir varlığa işaret etmektedir. Kanaatimize göre insan doğasına evrensel ahlaki ilkeler Tanrı tarafından apriori olarak yerleştirilmiş olup din ile de bu ilkeler insana hatırlatılmaktadır. Tezimizde bu kanaatimizin doğruluğunu ortaya koymadan önce Walter Sinnott-Armstrong'un ateist ahlak anlayışını ele alıp daha sonra da bu görüşlerin eleştirisini yukarıda ifade ettiğimiz tezimiz doğrultusunda tahlil etmeye çalışacağız. Ancak daha önce bir ahlak tanımı ortaya koymanın yararlı olacağı kanaatindeyiz.

Bilindiği gibi Arapça bir kelime olan ahlak “hulk” kelimesinin çoğuludur. Hulk huy anlamına geldiği gibi din, tabiat ve karakter anlamına da gelmektedir.¹ Bu tanımdan anlaşılacağı üzere ahlakın insanının yaratılışının getirdiği bir gerçek oluşu yönüne dikkat

¹ Ebû'l-Faḍl Muḥammed b. Mukerrem b. 'Alî Cemâluddîn b. Manzûr er-Ruveyfî 'î İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Şâdir, 1414/1993), 5/86.

Bkz. el-Ḥalîl b. Aḥmed, Ebû 'Abdurrahmân el-Ḥalîl b. Aḥmed el-Ferâhîdî (ö.170/787), *Kitâbu'l-'Ayn* (nşr. Mehdî el-Maḥzûmî, İbrahim es-Sâmerrâ'î), I-VIII, Mektebetu'l-Hilâl, Beyrut 1988, 152.

çekilmiştir. Ahlak kavramı karşılığında batı dillerinde *ethics* ve *moral* kavramları kullanılmaktadır. *Ethics* karakter anlamına gelen yunanca *ethos* kelimesinden türemiştir. Ethos alışkanlık, gelenek ve görenek tutumu olarak bilinmektedir. Antikçağ Yunan felsefesinin bütün törebilimsel kavramları bu sözcükten türemiştir. Birlikte alışmış olan topluluk anlamında *to ethos* kavramı halk anlamını dile getirir. Sözcük, bir tutum kavramını içermekte olup insan davranışıyla ilgilidir. Bu tutum, bir düşünüş birliği ve bir ahlak tutumudur ki uzun bir zaman süresinde birlikte yaşamış olmakla alışılmış olanı ifade etmektedir. Bu anlamda ahlaklılık bu alışılmış olana uygunluktur.² *Moral* ise latince *moralis* kelimesinden türetilmiştir. Anlamsal olarak töresel olanı karşılamaktadır. Törebilim ve törelcilik olarak da ifade edilebilir.³ Bu tanımlamadan yola çıkarak moral kavramının kısa bir değerlendirilmesi yapıldığında görülebilir ki bu kavram insanların toplu olarak bağlı kaldıkları ve benimsedikleri genel geçer kaideleri karşılamaktadır. Bu genel geçer kaideler insanların kendi tabiatlarından yola çıkarak oluşturdukları evrensel ahlaki ilkelerin varlığına dayanak oluşturmaktadır. Bu tanımlamaların yanında *ethics* kavramının bir disiplin olarak tanımlandığı bilinmektedir. Bu tanım şu şekildedir: Onaylama ve onaylamama yargılarıyla, eylemlerin, eğilimlerin, amaçların, nesnelerin veya durumların doğruluğu veya yanlışlığı, iyiliği veya kötülüğü, erdemliliği veya ahlaksızlığı, arzu edilirliliği veya bilgeliği hakkındaki yargılarla ilgilenen çalışma veya disiplindir.⁴

Genel anlamda ahlak tanımlarında insanın benliğine ve yaratılışına bir vurgu olduğunu ve bu vurgunun bizi ortak bir noktaya taşıyabileceğini ifade etmiştik. Bu minvalde yapılan tanımlardan biri de şu şekildedir: “Ahlak nefiste (ruhta) köklü bir şekilde yerleşip kendisinden fiil ve davranışların tekrar tekrar düşünmeye zorlamaya ihtiyaç duymadan kolaylıkla meydana gelmesi ve istikrar kazanmasına denir.”⁵

Bu tanımlama ahlakın insanın nefsinde ve ruhunda köklü bir şekilde yerleşmiş olduğunu ifade ederek, ahlakın insanın yaratılışının bir getirisi olduğunu açıklamakta ve bize ahlakın ilahi bir güç tarafından insanın benliğine ve ruhaniyetine kodlandığı

² Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi: Kavramlar ve Akımlar* (İstanbul: Remzi Kitapevi, 1977), 93. Bkz. Donald M. Borchert, *Encyclopedia of Philosophy*, (USA, Thomson Gale, 2006).

³ Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi: Kavramlar ve Akımlar*, 179-180.

Bkz. Donald M. Borchert, *Encyclopedia of Philosophy*, (USA, Thomson Gale, 2006).

⁴ Dagobert D. Runes, *The Dictionary of Philosophy* (New York, ts.), 98.

⁵ Ebû ‘Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya‘kûb Miskeveyh İbn Miskeveyh, *Ahlaki Olgunlaştırma*, çev. A. Şener vd. (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1983), 11,36.

gerçeğini sunmaktadır. Yine aynı anlamı ihtiva eden bir başka tanım da Gazzâlî tarafından yapılmıştır. Gazzâlî'nin şöyle dediği bilinmektedir: Ahlak nefiste yerleşen ve herhangi bir zorlama olmaksızın kendiliğinden fiil ve hareketlerin kolaylıkla yapılabildiği sağlam bir melekedir.⁶ Tüm bu tanımlamalar ahlakın insanın benliğinde, ruhunda yerleşik bir şey olduğuna yöneliktir. Bu da bize ahlakın yaratılışın bir gereği olarak anlaşıldığını göstermektedir.

Ahlakın tanımlarına yer verirken onun doğru anlaşılması için burada değinilmesi gereken en önemli hususlardan biri de ahlakın insanın yaratılışında var olan bir meleke olduğunun yanı sıra bilişten ve iradeden de tamamen bağımsız algılanmaması gerektiğidir. Burada ahlakın kendisini bize çift yönlü bir kavram olarak açtığı ifade edilebilir. Ahlak ölçücü bir değer olarak insanın yaratılışına formatlanmış olmasıyla doğal bir fitri boyutu ifade ederken bu doğal fitri yön, akıl ve irade ile yönlendirildiği için de bilişsel bir boyutu ifade eder. Diyebiliriz ki, İslam düşüncesine göre bu iki boyutu bir arada ilişki halinde tutan dindir. Din insanın yaratılışını bilişsel bir formla muhafaza etmektedir. Ahlak yaratılışın bir getirisi olarak Tanrı kaynaklıyken bilişsel olarak ise din ile bağlantılıdır. Burada ayırt edilmesi gereken en önemli husus Tanrı ve din kavramının ahlak için eş değer ve aynı kaynak türünü teşkil etmemesidir. Tanrı kavramı ahlakın varlığı için bir kaynaklık teşkil ederken, din kavramı ise ahlakın işleyiş mekanizması ile ilgili bir durumu ifade eder.

Ahlak kavramı hakkında derin bir düşünsel etkinlik ortaya konulduğunda bu kavramın kendisini bizlere iki boyutla açacağını ifade etmiştik. Zikredilen bu iki boyut ahlakın Tanrı ile ilişkisinden ve ahlakın din ile ilişkisinden oluşmaktadır. Ahlakın Tanrı'ya bakan yönü bir evrenselliği içermektedir. Bahsedilen bu evrenselliği, yaratılışın bir gereği ve getirisi olarak ahlakın her insan bünyesinde var olması karşılamaktadır. Yine ahlakın insanın doğasının bir gereği olarak güdülenmiş bir formatla insanda var olması ahlakın hem evrensel boyutunu hem de ilk boyutunu bizlere sunmaktadır. Ahlakın bu boyutunun en önemli ve keskin ayrımı Tanrı'dan asla bağımsız olmamasıdır. Ahlakın ikinci boyutu ise güdülenmiş şekilde insanın öz benliğinde var olan ahlakın kendisini işlenmek üzere akıl ve bilişsellğe açmasından oluşmaktadır. Buradaki akıl ve bilişsellikle ahlakı işleme ise din ile daha mükemmel ve daha verimli bir şekilde mümkün olmaktadır.

⁶ Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *İhyâ'u 'Ulûmi'd-Dîn*, çev. Ahmet Serdaroğlu (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1974), 3/125.

Dolayısıyla din, ahlakı tamamlayan ve taçlandıran bir konumda ahlakla ilişki halindedir. Bu ilişki ise bize ahlakın ikinci boyutunu sunmaktadır. Burada ifade edilmesi gerekir ki ahlak dinden ayrı ve bağımsız düşünüldüğünde insanda yalnızca güdüsel olarak varlığını gösterecek ve sürdürecektir. O halde diyebiliriz ki herhangi bir dine inanmayan birisi ahlakla dini ayrıştırdığı için ya da ahlakın dine bağlı olmadığını düşündüğü için ahlaksız olarak görülmeyecek sadece kendisinde var olan yaratılışının doğası olarak güdüsel ahlakla bireysel ve toplumsal yaşamını sürdürecektir. Fakat dine inanan insan ise kendisinde bulunan formatlanmış ahlakı din ile bilişsellğe ve işlemeye açmış, ahlakı güdüsel formdan iradeli bir forma dönüştürmüştür. Burada dikkatten kaçırılmaması gereken konu şu ki dine mensup bir insanın ahlakı tamamlayamama ve taçlandıramama ihtimali olduğu gibi dine inanmayan bir insanın da kendisinde var olan güdüsel ahlakla bozulmadan yaşama ihtimali vardır. Güdüsel olarak var olan ahlak deformasyona uğramazsa bu ahlak Tanrı kaynaklı olduğu için insanı iyi ve doğru diye nitelendirilen her şeye yöneltebilir. Fakat burada bahsedilen iyi ve doğru nitelemesi evrensel genel geçerliliklerden meydana gelmektedir. Ahlaki meziyetleri kazanarak insanın kendisini kemal noktasına taşıması genel geçer ahlaki verilerin din ile taçlanması ile mümkün görünmektedir. Bununla birlikte ister dine mensup bir insan olsun ister herhangi bir inanç sistemine bağlı olmayan biri olsun genel geçer ahlaki verileri taçlandırmak bir yana ahlaki yoksunluk hastalığına bulaşmış da olabilir; fakat işlenmek için bir ahlaki mevcudiyete sahip olduğunun söylenmesi gerekir. Bahsi geçen mevcudiyet her insanda Tanrı kaynaklı olarak formatlanmıştır. Bu söylenenlerden yola çıkarak iki boyutlu olarak tarif edilen ahlakın, din kurumundan ayrılması halinde varlığını hala sürdürebileceği aşıkardır. Burada karşımıza çıkan bir diğer gerçeklik ise ahlak kavramının Tanrı'dan hiçbir şekilde ayrılamayacağıdır. Çünkü gerçek şu ki hiçbir varlık kendi kaynağından bağımsız düşünülemez ve kendi kaynağından büsbütün sıyrılmaz.

Ahlak kavramının mahiyeti ve keyfiyeti ele alınırken belki de eş anlamlısı ya da başka dildeki bir karşılığı olarak ele alınan etik kavramı ile arasındaki ilişki de zikredilmelidir. Ahlak kavramını ve ahlak kavramının boyutlarını ele alırken etik kavramına ve bu kavramın neyi ifade ettiğine değinmek çalışmamız için faydalı olacaktır. Etik ve ahlak kavramı üzerine düşünsel bir etkinlik ortaya konulduğunda görülebilir ki bu iki kavram insanda eşyayı ve ideler alemini ölçen bir değer olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu hususta etik ve ahlak arasındaki ilişki açıklanırken şunlar zikredilebilir.

Etiğin tam olarak ne olduğunu ifade edebilmek için bununla birlikte çoğu zaman ahlak ile etik arasında bir ayrım yapılır. Bunlardan ahlak toplumlar tarafından insanların birbiriyle olan davranışlarını düzenlemek amacıyla geliştirilmiş olan normlar, kurallar ve değerler bütününe karşılık gelir. Etik ise söz konusu ahlak ve ahlaklılık olgusu üzerine felsefi bir düşünüm ya da sorgulama olarak ortaya çıkmıştır. İkisi arasındaki en önemli fark birincisinin yerel olduğu yerde, ikincisinin yani etiğin genel veya evrensel olmasından kaynaklanır.⁷ Bu yüzden denilebilir ki ahlak kodlanmış ve normatif toplumsal kuralları değerlendirip ölçerken, etik mikro yaşamla bireysel olarak bir evrenselliği ifade etmektedir. Bu normatif ve toplumsal kuralların bireysel olarak düşünülüp yaşama aktarılmasıyla ahlak kavramı düşünümüne ve tefekküre açılmıştır. Bu halin adına ise etik denilebilir.

Ahlakın ve etiğin bir kaynakla ilişkilendirilmesi bakımından değer ölçücü bir yönü ifade etmesi gerekmektedir. Bahsedilen bu ölçücü yön, makro ve mikro yaşamla, fizik ve metafizik alemle, duygusal ve mantıksal idelerle, doğrudan ve dolaylı olarak ilgilenmektedir. Kanaatimizce bu ilgi ve ölçücü yön kaynaklığını Tanrı'dan almaktadır. Bu kaynaklığın bir getirisi olarak ifade edilebilir ki insanın benliğinde ahlak duygusu denilebilecek fitraten var olan bir haslet bulunmaktadır. Bu ahlak duygusu şu şekilde tanımlanabilir: İnsanda var olduğuna ve ona ahlaki nitelikleri algılama, doğruyu yanlıştan ayırma imkânı verdiğine inanılan şey sezgisel yetidir.⁸ Bu sezgisel yeti yaratılışın bir getirisidir denilebilir. Bunun en büyük ispatı ise ilk insanın bu sezgisel yetileri nasıl kazandığının açıklanmasında gizlidir. İnsan kendi türünün ilki olduğu için herhangi bir insani ahlaki yaklaşımı bir kişi veya bir toplum tarafından öğrenemeyeceği için bu sezgisel yetiler insanda formatlanmış olarak bulunmaktadır. Dolayısıyla insan benliğinde ahlak duygusu fitraten varlığını korumaktadır. Bu ahlak duygusu, insanlar toplumsallaştıkça pratik olarak zihinlerde bir düşünce olarak varlığını sürdürerek ahlak adını, teorik olarak ise etik adını almaktadır.

Burada ahlakın ve etiğin kaynaklığı derince incelendiğinde görülebilir ki en temel noktada ulaşılan kavram Tanrı kavramıdır. Din kavramı ise ahlakın, ahlak duygusunun, korunması için bir gereklilik olarak durmaktadır. Ahlak kavramı incelenirken Tanrı ve din kavramlarının birbirinin aynısı ya da birbirine eşit kavramlar gibi değerlendirilmesi

⁷ Ahmet Cevizci, *Uygulamalı Etik* (İstanbul: Say Yayınları, 2022), 17.

⁸ Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Say Yayınları, 2021), 17.

bizi yanlış bir noktaya sürüklemektedir. Çünkü ahlak kavramının kaynaklığı hususunda Tanrı ve din kavramları iç içedir ama birbirinden farklılık arz etmektedir. Ahlakın mahiyeti ve keyfiyeti hususunun daha iyi anlaşılması için ahlak kavramının kaynağının tahlili gerekmektedir. Bu çalışmada evrensel bir kabul görebilen, mantıksal izahı olan, felsefi temellendirmeye tabi tutulan, ahlak kavramının kaynağı Tanrı olarak ele alınmaktadır. Çünkü ontolojik anlamda ahlak kavramının varlığından söz etmek için Tanrı kavramına değinmek gerekmektedir. Ahlak kavramı işlenirken din kavramının da konuya dahil edilmesi kaçınılmazdır. Fakat ahlak kavramı ile birlikte Tanrı kavramının zikredilmesi ahlakın varlığı ile ilgili olan hususları bağlarken, ahlak ile din kavramının birlikte zikredilmesi ahlakın usulünü ve sistemini göstermektedir. Bu da demek oluyor ki insan için su ve ekmek ne kadar elzemse ahlakın varlığını konuşmak için Tanrı kavramından bahsetmek de o kadar ve hatta daha fazla elzemdır.

Çağdaş dünyada ahlak tanımlamaları yapılırken coğrafi şartların getirileri, siyasi ve sosyal olaylar gibi birçok verinin etkisi altında kalınmaktadır. Bu da ahlakın kendisinin tam olarak anlaşılır kılınabilmesini zorlaştırmaktadır. Dolayısıyla insandan ve insanlığın var oluşundan hiçbir zaman ayrı düşünilemeyen ahlak kavramının herhangi bir zaman dilimine hapsedilip anlaşılamayacağı aşıkardır. Fakat ahlak tanımlamaları yapılırken her düşünce sistemi kendi ahlak tanımını ortaya koymuştur. Bu tanımlamalar ortaya konulurken ahlakı din ile ilişkilendirmek veya ahlakı dinden bağımsız düşünmek bir adet haline gelmiştir. Dolayısıyla düşünce tarihine baktığımız zaman ahlak ile din ilişkisini farklı yorumlayan birçok çevrenin olduğunu görebiliriz. Örneğin bazı filozoflar bir şeyin iyi ya da kötü olarak nitelenmesinin Tanrı tarafından belirlendiği tezini ileri sürerek dinin ahlaka kaynaklık ettiğini ifade edip, teolojik bir ahlak anlayışı savunmuşlardır. Bu anlayışın en güzel örneğini İslam düşüncesinde Eşarilik oluşturmaktadır. Bazı filozoflar da bir şeyin iyi ya da kötü olmasının Tanrı tarafından belirlenmediğini, iyiliğin ve kötülüğün nesnenin bizzat kendisinde bulunduğunu bunun yanında bu durumun ise akılla belirlenebileceğini ifade edip bir ahlak teolojisi ortaya koymuşlardır. İfade edilen bu anlayışın en büyük temsilcisi olarak Immanuel Kant zikredilebilir. Bu ahlak anlayışlarının yanı sıra kimi filozoflar, ahlak ve dinin farklı iki sahaya ait olduğunu benimsemekle birlikte onların karşılıklı bir ilişkisinin olduğunu ifade etmişlerdir. Fransa'nın ünlü düşünürlerinden Henry Bergson ve Türk düşünce tarihinde önemli bir yeri olan Nurettin Topçu bu yaklaşımın en iyi örnekleridir. Onlar, din ile ahlakı

ayrıştırmanın insanı kendi benliğinden ve iç dünyasından ayırmakla aynı şey olduğunu ifade etmişlerdir. Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere ahlak ve dinin insanın iç dünyasında birlikte bulunmasının ruhun kurtuluşu için bir yol ve yöntem teşkil ettiği açıklanmıştır. Kimi filozoflar ise iyiliğin ve kötülüğün eşyanın bizzat kendisinde bulunduğu ve Tanrı'yla hiçbir bağının olmadığı tezini savunmuşlardır. Bu şekilde ahlaka otonom bir özellik atfetmişler ve seküler bir ahlak anlayışı ortaya koyarak ahlakı duygu, akıl, haz, vb. şeylerle temellendirmeye çalışmışlardır.⁹ Bizim bu çalışmada konu olarak ele aldığımız Walter Sinnott-Armstrong'un ahlak anlayışı ise zikrettiğimiz din-ahlak ilişkisi anlayışlarından sonuncusu olan seküler temelli ahlak içerisine dahil edilebilir.

Sinnott-Armstrong'un ahlak anlayışına karşı çıktığımız en büyük ve önemli nokta Tanrı'dan bağımsız bir ateist ahlak anlayışını mümkün görmesidir. Bu husustaki eleştirilere daha detaylı olarak "Walter Sinnott-Armstrong'un Ateizminin ve Ahlakının Eleştirisi" adlı çalışmamızın ikinci bölümünde yer verilecektir. Burada Ahlakın mahiyetini zikrederken Armstrong'un ateist ahlakının eleştirisine kısa yer vermemiz, bizim sunduğumuz ahlakın mahiyetinin Armstrong'un anlayışına karşı bir argüman niteliğinde olmasıdır. Dolayısıyla bu iki hususu birlikte ele almak konuya daha da açıklık getirecektir.

Walter Sinnott-Armstrong Tanrısız ahlak ifadesi ile ahlakın tamamen dinden bağımsız olduğunu kastetmektedir.¹⁰ Fakat Ahlakın din kurumundan apayrı bir şey olduğunu ifade etmek, ahlakın Tanrı'dan bağımsız olduğu, Tanrı kaynaklı olmadığı ve ahlakın çıkış noktasında bir yaratıcının olmadığı anlamına gelmemektedir. Ahlakın din müessesisiyle yoğun ilişki içerisinde olduğu aşikardır. Fakat din müessesinden ahlakı ayırdığımızda ahlakın çıkış noktasının yaratılış gerçeğinin bir neticesi olarak karşımıza çıkması, onun Tanrı kaynaklı olduğunu göstermektedir. Ahlakın Tanrı kaynaklı olduğunu ifade etmek, tamamen dine bağıl bir kavram olduğunu göstermeyeceği gibi ahlakın dinden ayrı bir kavram olduğunu ifade etmek de Tanrı kaynaklı olmadığı anlamına gelmemektedir. Kanaatimizce ahlak kavramı yaratılışın bir gereği ve insanın yapısının doğal bir parçasıdır.

⁹ Tuncay İmamoğlu, "Seküler Temelli Ahlakın Çözumsuzlüğü Üzerine Bazı Düşünceler", *Uluslararası 21. Yüzyılda Gençlik ve İnanç Eğilimleri* (Ankara: İlahiyat Yayınları, ts.), 1/247-250.

¹⁰ Walter Sinnott-Armstrong, *Tanrısız Ahlak*, çev. Atilla Tuygan (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2020), 11-12.

Walter Sinnott-Armstrong’a göre eğer din ve ahlak birbirinden ayrı ve birbirine bağlı değilse o zaman ahlak Tanrısız bir kavram halini almış olur ve burada Tanrısız bir kavram olduğu için ateist ve agnostik bir ahlak devreye girer. Çünkü kanaatimizce Sinnott-Armstrong Tanrı ile din kavramlarını birbirinin aynısı olarak ele almaktadır. Dolayısıyla Sinnott-Armstrong ahlakı din kurumundan ayırmak isterken ahlakın Tanrı kaynaklı olmadığını söyleyerek ahlakı ateist bir temele oturtmuştur. Bu yanlış yaklaşım ise ateist ahlakı ve agnostik ahlakı -Tanrısız bir temele indirgedikleri için- aslında ahlak konusunun problemlerini değil ateizmin ya da agnostisizmin problemlerini Tanrı kavramı üzerinden ahlaka indirgemelerine götürmektedir. Halbuki ahlak kavramının, salt olarak ele alındığında, her şeyden sıyrılıp mücerret olarak değerlendirildiğinde, insanın yaratılış gerçeğinin bir getirisi olmaktan asla ayırt edilemediği ve bu gerçekten bağımsız düşünülmediği açık bir şekilde görülmektedir.

İnsanoğlu kâinata yerini almaya başladığı ilk andan itibaren kendi türüyle, doğa ve canlılar ile, nesneler ile sıkı bir ilişki içerisinde. İnsan bu ilişki içerisindeyken daha henüz yeni tanımaya başladığı doğa ve nesneler sistemine karşı kendisine mutluluk getiren ya da kendisini üzen, iyi ya da kötü diye adlandırdığı, doğruluğunu ve yanlışlığını kendi benliğinde ölçen algılar sistemi içerisinde. Fakat hiçbir nesne ve eşya kendisine olan yaklaşımın doğru ya da yanlış, iyi ya da kötü olduğu yönünde insana bir ön bilgi veremez, bu da göstermektedir ki insan yaratılışı itibari ile eşyaya ve nesneler dünyasına kendisinde formatlanmış bir değer ölçücü irade ve biliş örgüsüyle yaklaşmaktadır ve doğa ile ilişkisini sürdürmektedir. Bu iradeli ve bilişsel değer ölçücü örgü insanın yaratılışının bir getirisidir. İnsan kendisinden evvel var olan mekâna, zamana ve doğaya fitratında yerleşik ön bir bilgiyle gelmiştir. İnsanoğlunun kendisinden sonra var oluşuna şahitlik ettiği nesneler hakkında bir bilgi sahibi olması doğalken kendisinden evvel var olana meyyal bir bilgi ile gelmesi kendi iradesi ile mümkün görünmemektedir. Dolayısıyla insan yaratılışı itibari ile yeryüzüne iyilikleri ve kötülükleri doğruları ve yanlışları hatta kendisini dahi ölçecek bir fitratla yani ahlakla gönderilmiştir. Bu yaklaşımdan anlaşılacağı üzere ahlak ne kadar din kavramından ayrı tutulursa tutulsun Tanrı temelli olduğu gerçeğinden asla ayrı tutulamaz. Tanrısız ahlakın varlığından söz eden ateist ve agnostik düşünce, din kurumu ile ahlakı ayırırken ahlakı Tanrı’dan ya da yaratıcı bir güçten de ayrı tutma yanlışlığına düşmektedir. Fakat bu tutum ahlak konusunu ve problemlerini anlamlandırmaktan ve tartışmaktan çok ateist ve agnostik sistemi ahlaka

taşımak ve ahlakı da ateist ve agnostik bir bakışla yorumlamaktan gelmektedir. Oysa ahlak saf ve her şeyden arınmış bir şekilde incelendiğinde daha iyi anlaşılabilir. Walter Sinnott-Armstrong *Tanrısız Ahlak* adlı eserinde din ile ahlakı ayırıştırıp ahlakın Tanrı kaynaklı bir temelini olmadığını düşündüğü için ahlakı dinden ayırırken ateist ve agnostik argümanlar sunmaktadır. Kendisinin de bir ateist olduğunu ifade eden Armstrong ateist düşünce yapısının argümanlarından yararlanarak Tanrısız ahlakın mümkün olabileceği tezini güçlendirmeye çalışmıştır.

Burada değinilmesi gereken bir diğer husus ise *Tanrısız Ahlak* adlı eserin içeriğinde Walter Sinnott-Armstrong'un din kurumu ile ahlakı ayırırken, ahlakı Tanrı kaynağından da sıyrmasıdır. Ahlakın temellendirilmesi açısından din ve Tanrı kavramı anlam derinliğince incelendiğinde aslında Armstrong'un anladığı gibi iki kavramın aynı manayı ihtiva etmediği görülmektedir. Yaratılışın ve yaratılanların, varlık sahasında olanların kaynağı olan Tanrı, insanın ve insan benliğindeki yerleşik ahlak fitratının da kaynağı konumundadır. Bu yaratım gerçekleşikten sonra din insanlık için var olmuş ve din insandaki formatif bir fitrat olan ahlakı korumak için gönderilmiştir denilebilir. Burada denilebilir ki ahlak dini öncelemektedir, din ise ahlakı korumak için yani yaratılış ve fitratı muhafaza etmek için vardır. Yaratıcı doğa ve nesneler karşısında bozulmaya yüz tutabilecek ve deformasyon halinde değişebilecek insanın öz benliğini göndermiş olduğu din ile korumaktadır diyebiliriz.

Ahlakın tanımı yapıldıktan sonra çalışmanın ilerleyen kısımlarında tartışmaların ve eleştirilerin daha iyi anlaşılması için burada Tanrısız ahlak başlığı altında ele alınabilecek ateist ve agnostik ahlak anlayışlarının mahiyetleri üzerinde durulacaktır. Ateist ve agnostik ahlak anlayışının mahiyetleri üzerinde duracak olmamızın en büyük nedeni ahlak anlayışının eleştirisini yaptığımız Walter Sinnott-Armstrong'un *Tanrısız Ahlak* adlı kitabında Tanrısız ahlak kavramını ateist ve agnostik ahlak anlayışı ile nitelemesinden kaynaklanmaktadır. Bu nitelemelere yer verilmeden önce Armstrong'un bu iki ahlak anlayışını nasıl anladığını ve algıladığını görmek için onu kısaca tanımak faydalı olacaktır.

A. Sinnott-Armstrong'un Hayatı ve Felsefi Düşüncesinin Arka Planı

1955 doğumlu etik, epistemolojik, nöro-etik, hukuk felsefesi, bilişsel bilim felsefesi alanlarında uzmanlaşmış bir Amerikalı filozof olan Armstrong, Kenan Etik Enstitüsü'nde pratik etik profesörüdür. Walter Sinnott-Armstrong'un kendi fikir dünyasını daha iyi anlayabilmek için irtibatla olduğu kişilere bakıldığında Robert Fogelin ve Ruth Barcan Marcus isimli şahısların ön planda olduğu görülmektedir.¹¹ Kısaca bu iki isme de değinmek faydalı olacaktır. İlk olarak Robert Fogelin'e baktığımız zaman Amerikalı bir filozof olduğunu görmekteyiz. En ayırt edici ve belirgin yönünün modern pyrrhonizmin savunucusu ve önde gelen isimlerinden olduğu söylenebilir.¹² Pyrrhonizme kısaca değinecek olursak dogmayı reddeden ve tüm inançların gerçeği üzerinde yargının askıya alınmasını savunan bir Antik Yunan felsefi şüphecilik okuludur. Ayrıca bu okulun MÖ birinci yüzyılda Aenesidemus tarafından kurulduğu bilinmekle birlikte MÖ dördüncü yüzyılda Pyrrho ve Phliuslu Timon'un öğretilerinden esinlenerek kurulduğu söylenmektedir.¹³ Walter Sinnott-Armstrong'un bu anlayışın modern yaklaşımlarından etkilendiği söylenebilir. İkinci isim olarak Ruth Barcan Marcus zikredilebilir. Marcus'un temel olarak mantıkçı olduğu ve çalışmalarında rasyonalist temellendirmelere ağırlık verdiği bunun yanında dil felsefesi alanında da çalışmalarının olduğu bilinmektedir. Walter Sinnott-Armstrong bu iki ismin gözetiminde 1982 yılında Yale Üniversitesi'nden doktor unvanını almıştır.¹⁴ Uzun yıllar boyunca Tanrı olmadan ahlak anlayışını savunmuştur. 1999'da William Lane Craig ile birlikte, *Tanrı? Bir Hristiyan Bir Ateist Arasında Tartışma (God? A Debate Between A Christian And An Atheist)* adlı bir çalışma düzenlemişlerdir. İsminden de anlaşılacağı üzere çalışma teist ve ateist arasında geçen bir tartışma niteliğindedir. Kendisinin katıldığı ve meşhur hale gelen bu çalışma, medyada da önemli ölçüde yankı uyandırmıştır. Daha sonra *Tanrısız Ahlak* adlı çalışması ile bir çeşit ateist ahlak anlayışını gündeme getirmiştir.

Kendisi ateist olmadan önce evangelik bir Hristiyan olan Armstrong, *Tanrısız Ahlak* adlı eserinde ateist ve agnostik bir ahlak anlayışından bahsetmektedir. Bahsedilen

¹¹ *Wikipedia*, https://en.wikipedia.org/wiki/Walter_Sinnott-Armstrong, (30 Temmuz 2024).

Bkz. Simon Cushing, *Walter Sinnott-Armstrong Interview by Simon Cushing*, Journal of Cognition and Neuroethics (Philosophical Profiles) 2014.

¹² *Wikipedia*, https://en.wikipedia.org/wiki/Robert_Fogelin, (14 Ocak 2021).

¹³ *Wikipedia*, <https://en.wikipedia.org/wiki/Pyrrhonism>, (2024).

¹⁴ *Wikipedia*, https://en.wikipedia.org/wiki/Ruth_Barcan_Marcus (08 Aralık 2024).

ateist ahlak ve agnostik ahlak Sinnott-Armstrong tarafından sistemli bir şekilde açıklanıp tarif edilememiştir. Ateizm ve agnostisizm Tanrı'yı çözümlenmesi güç bir problem olarak gördükleri için bu yaklaşımların yaptıkları ahlak tariflerinin kaynağı Tanrı'dan uzak ve bağımsızdır. Bunun en büyük sebebi ateistlerin ve agnostiklerin Tanrı ve din kavramını aynı hatta eşit ele alıp herhangi bir dine inanmaması ya da mensup olmamasıdır. Ateist ve agnostikler de herhangi bir dine mensup olmadıkları için kendi ahlaklarının savunuculuğunu yaparken ahlakla dini ayıştırmaya gitmektedirler. Fakat daha evvel zikrettiğimiz gibi ahlakla dini ayıştırmak ahlakla Tanrı'nın ayrışacağı anlamına gelmez. Herhangi bir dine inanmamak ahlakın kaynağında Tanrı olduğu gerçeğini öteleyemez. Çünkü ikisi birbirinden ayrı ve müstakil bir kavram olan Tanrı ve din aynı manayı ihtiva etmemektedirler.

Tanrısız Ahlak adlı eserde salt olarak bir ateist veya agnostik ahlaktan bahsedilmemiştir. Yani bu eserde müstakil olarak bir ateist ve agnostik ahlak tarif edilmemiştir. Aslında daha evvel belirttiğimiz gibi ateizm ve agnostisizm kendi problemlerini Tanrı üzerinden ahlaka taşıyıp bu şekilde ahlak konusunu tartışmışlardır. Bu da ahlakın akıl ve mantık düzleminden uzak bir zeminde anlaşılmasına yol açmıştır. Sinnott-Armstrong da kendisini bu şekilde bir ateist olarak tanımladığı için bu eserde ahlakı bu şekilde değerlendirip tarif etmeye çalışmıştır. Bu da eserin içerisinde Tanrısız ahlak adı altında ateist ve agnostik ahlakı doğurmaktadır. Kendisini ateist ve agnostik olarak gören kesimler bu aidiyetlerinden kurtulup ahlakı değerlendirdiğinde aslında ahlak kavramının Tanrı kavramıyla kopmaz bağına görecektirler. Çalışmamızda bu tezimizi Walter Sinnott-Armstrong'un düşüncelerinin eleştirisi üzerinden ortaya koymaya gayret göstereceğiz.

BİRİNCİ BÖLÜM

WALTER SINNOT-ARMSTRONG'UN ATEİST AHLAK ANLAYIŞI

Ahlak kavramı, evrensel bir derinliğe sahiptir. Bu kavramın anlam derinliği günümüze gelinceye kadar çeşitli etkilere maruz kalmıştır. Bunun en büyük sebebi ahlak kavramının evrensel bir nitelik taşımasıdır. Burada ifade edilmesi gerekir ki evrensel bir forma sahip olan kavramlar farklı kültür, değer ve düşünce dünyasına sahip insanların ele aldığı bir konu olduğu için anlamsal tahrifata kolayca uğrayabilirler. Bu kavramların tahrifattan arındırılması hiçbir aidiyete hapsedilmeden felsefi ve mantıksal izahatla mümkün olabilir. Evrensel bir niteliğe sahip olan ahlak kavramını değerlendiren her kesim bu kavramı kendi aidiyetleriyle ve kendi bakış açılarıyla ele almıştır. Bu durumun ise kavramın anlamının buharlaşmasına sebep olduğu söylenebilir.

Tarih boyunca ahlakın ilişkilendirildiği en öncü kavram olarak karşımıza din çıkmaktadır. Her din ise kendi mensuplarına bir aidiyet dünyası oluşturmaktadır. Bu yüzden din ile ilişkilendirilen kavramlara bu dünyanın içinden bakılarak yaklaşılmaktadır. Çoğu düşünür, mensubu olduğu dine veya inandığı düşünce sistemlerine bağlı hareket ettiği için ahlak kavramını değerlendirirken bu bağlılıktan kurtulamamıştır. Bu durum ise ahlak kavramını kendi zemininde değil başka alanlarda anlaşılmaya itmektedir. Ahlak kavramı ise kendi zemininin dışında anlaşılmaya çalışıldığında başka sahaların problemlerini yüklenmektedir. Ahlak kavramının üzerine yüklenen bu problematik konular ahlakın ne olduğu sorusunun cevabını problemler ardına gizlemektedir. Walter Sinnott-Armstrong tarafından ahlak kavramı değerlendirilirken sadece evangelik Hristiyanlığın hedef alınması ve ateist bir perspektiften bu dine karşı tez oluşturulmaya çalışılması ahlak kavramının saf ve yalın anlaşılmadığının göstergesidir. Bunun yanında diğer dinlerin, kültürlerin ve toplumların ahlak kavramını nasıl anladığının göz ardı edildiği de açıkça görülmektedir. Oysa Walter Sinnott-Armstrong, *Think Again* adlı eserinde herhangi bir konunun ve görüşün sorgulanmasının rasyonel temellere dayanması gerektiğini ifade etmektedir. Rasyonel yaklaşılmayan ve tek pencereden değerlendirilen konuların ve görüşlerin rasyonel sorgulamayı öldüreceğini, din konusundaki ayrışmaların da bölücü ve yanlış olduğunu düşünmektedir. Eser içerisinde kendisi bu konuyu şöyle örneklendirmektedir:

“Dini inançlar, insanların birçok önemli ve bölücü konudaki tutumlarını etkiler. Fakat Müslüman bir kişi odaya girdiğinde ne olur? O Müslüman'a neden Kuran'ın Kutsal Kitap olduğuna veya Muhammed'in bir peygamber olduğuna inandığını soran var mı? Hiç kimsenin böyle bir durumda bu soruyu sorduğunu duymadım, belki de yararlı veya mantıklı bir cevap beklemedikleri için. Bunun yerine, insanlar ya din konusundan kaçınırlar ve başka bir şey hakkında konuşurlar ya da Müslümandan kaçınırlar ve onun terörizme sempati duyduğunu varsayarlar.”¹⁵

Nitekim bu görüşlerden yola çıkılarak Walter Sinnott-Armstrong'a şu sorular sorulabilir: Evangelik Hristiyanlığa hedef olarak yazılan *Tanrısız Ahlak* adlı eserde başka dinlerin ve kültürlerin ahlakı nasıl anladığına yer vermeden ahlaki genellemelerin yapılması ne kadar rasyoneldir? Ahlakı sadece tek pencereden değerlendirip anlamaya çalışmak rasyonel sorgulamanın ölümünü başlatmak değil midir? Bu soruların cevaplarına çalışmamızın eleştiri bölümünde detaylı bir şekilde yer vermek daha tutarlı olacaktır. Kanaatimizce Armstrong'un ateizmi ve ahlakı değerlendiriş biçimi, ahlakı sorular ve problemler ardına gizlemektedir. Bunun en büyük örneği olarak Armstrong'un kaleme almış olduğu ve bizim de eleştiriye tabi tuttuğumuz *Tanrısız Ahlak* adlı eser gösterilebilir. Eser içerisinde Armstrong'un kendi ateizmini ve ahlak anlayışını hangi argümanlarla nasıl temellendirdiğini detaylarıyla sunmak konunun anlaşılması için önem arz etmektedir.

1.1. SEKÜLER TOPLUM VE WALTER SINNOTT-ARMSTRONG'UN ATEİZMİ

Ateizmin seküler ve modern toplumlarda kendisini eski dönemlere kıyasla daha yaygın bulmasının en önemli sebeplerinden biri toplumsal anlamda Tanrı'ya duyulan ihtiyacın azalmasından kaynaklanmaktadır. Tanrı'ya duyulan ihtiyacın azalması, insanların zihindeki dini vecibe duygusunun yitirilmesine dayanmaktadır. Seküler toplumlar, dini akideler, gereklilikler ve ritüeller (ibadet, dua, ahiret inancı, mucizeler, peygamberlere bağlılık, kutsal kitap vb.) olmadan da hayatı idame ettirebilme hissiyle, dinin ve Tanrı'nın sorgulanmasına ve bu sorgulama sonrasında da bu değerlerin reddine gitmektedir. Bu değerleri kabul etmemek, kişilerin üzerinden ahiret hayatında sorumlu tutulmayı ve bu dünyadaki mükellefiyeti kaldırdığı için daha kolay benimsenmiştir. Bu durum ise toplumları maneviyattan soyutlayıp yalnızca dünyanın mekanik yapısına

¹⁵ Walter Sinnott-Armstrong, *Think Again: How To Reason And Argue* (New York: Oxford University Press, 2018), 32.

yönelmeye itmektedir. Seküler toplumlarda Tanrı'ya duyulan ihtiyacın azalması, hayatın her sahasında maneviyat yoksunluğunu beraberinde getirmiştir. Burada ünlü düşünür Søren Kierkegaard'ın bu durumun tam aksi istikametinde olan bir görüşüne değinilebilir. Kierkegaard'a göre fiziksel varoluş bakımından kişinin pek bir şeye ihtiyacı olmayabilir. Hatta kişi ihtiyaçları azaldıkça kusursuzlaşmaktadır. Fakat bu durum insanın Tanrı'yla ilişkisinde farklılık göstermektedir. Kişi, Tanrı'ya ne kadar ihtiyaç duyarsa o kadar kusursuzlaşır. Tanrı'ya duyulan ihtiyaç bir utanç vesilesi değil kusursuzluğun ta kendisidir. Dünyadaki en acıklı şey ise insanın tüm yaşamını Tanrı'ya ihtiyacı olduğunu keşfetmeden yaşamasıdır. Tanrı'ya ihtiyaç duymak yeni olmak demektir.¹⁶ Diyebiliriz ki seküler toplumlar, Tanrı'ya duyulan ihtiyacı keşfedemedikleri için kendilerini maneviyattan uzak, dünyanın mekanik yapısına teslim etmişlerdir. Dolayısıyla seküler toplumlarda her olayı ve olguyu, akılla değerlendirmek, deney ve gözlem süzgecinden geçirmek her birey için birinci vazife olmuştur. Diyebiliriz ki seküler toplumlarda bilim, insanlar için inanılacak ve kabul görülecek tek gerçeklik halini almıştır. Deney, gözlem ve rasyonel düşünme baskın olduğu için bu toplumlarda dini konuların rasyonel olmasına büyük önem verilmektedir. Peki Tanrı inancı insanların zihninde ne kadar rasyonel bir temele oturtulabilir? Bu konuyu düşünce tarihinde pek çok filozof farklı şekillerde dile getirmiştir. Örneğin Pascal Tanrı inancını rasyonel bir temele oturtabilmeyi *Düşünceler* adlı eserinde şu şekilde ifade etmektedir:

“Bu noktayı bir tetkik edelim ve şöyle diyelim: Tanrı ya vardır ya yoktur, hangi tarafa meyledeceğiz? Aklın bu hususta tayin edebileceği bir şey yoktur. Onunla bizi ayıran sonsuz bir kaos vardır. Bu sonsuz uzaklığın ucunda bir yazı tura oyunu oynanır. Hangisi için bahse gireceksiniz? Akla göre ikisinden birini seçmek veya reddetmek için bir sebebiniz yok... Doğru olan hiç bahçe girmemektedir. Evet, ama bahse girmek mecburidir. Bu isteğe bağlı bir şey değil, oyuna dâhil olmuş durumdasınız. Öyleyse hangi tarafı seçeceksiniz? Bir bakalım. Mademki seçmek mecburi, hangi seçeneğin daha az kazançlı olduğuna bakalım. Kaybedecek iki şeyiniz var: gerçek ve iyi; ortaya süreceğiniz iki şey var: aklınız ve iradeniz, bilginiz ve saadatiniz; doğanız gereği kaçınacağınız iki şey var: hata ve sefillik. Seçmeye mecbur olduğunuza göre, aklınız birini değil de öbürünü seçmekten ötürü daha çok rencide olmayacak. Bu işin bir boyutunu hallediyor. Peki ya saadete ne olacak? Tura diyerek Tanrı'nın varlığı için bahse girdiğimizde kaybedip kazanacaklarımızı bir düşünelim. Şu iki durumu değerlendirelim: Kazanacak olursanız her şeyi kazanmış olursunuz,

¹⁶ Søren Kierkegaard, *Tanrıya İhtiyaç Duymak*, çev. Zeynep Yeter (İstanbul: Zeplin Kitap, 2020), 32-36.

kaybedecek olursanız hiçbir şey kaybetmezsiniz. Öyleyse hiç tereddütsüz Tanrı'nın varlığına bahse girin.”¹⁷

Kanaatimizce Pascal bu pasajda Tanrı'ya inancın rasyonel temelini kâr zarar ilişkisi bağlamında ifade etmeye çalışmıştır. Diyebiliriz ki seküler toplumlarda Tanrı inancını rasyonel bir temele oturtma çabası kişinin yararına olanı seçmesiyle doğrudan ilişkilidir. Fakat bu durumda denilebilir ki kişinin inancında kâr amacı gütmesi ve yararına olanı seçmesi, kişinin inancında rasyonel olduğu anlamına gelmez. Bu durumun rasyonel olmadığı görüşü ise filozof Richard Swinburne'nin anlayışı ile örneklendirilebilir. Swinburne'e göre, dini inancın birçok rasyonel olmayan nedenleri olabilir. Genel olarak ifade edecek olursak bunlar, bir dini inanca sahip olmanın faydalı ve gerekli olduğu yönünde bir temel üzerine oturtulurlar. Bu tür bir amaca dayalı rasyonel olmayan inanca göre, Tanrı'ya inanç cennete girmenin zorunlu bir şartıdır. Bu durumda cennete girme arzusu beraberinde inancın rasyonel olmayan akıl dışı bir temelini oluşturmaktadır.¹⁸

Bazı durumlarda ise seküler toplumlarda inancın temelinde kar ve yarar hesabı gütmek gayri ahlakilik olarak algılanmıştır. Dolayısıyla Tanrı inancındaki kar ve yarar hesabını bile ahlaksızlık olarak gören seküler toplumlarda ahlak, her şeyi ölçebilecek yüksek bir değerdir. Hatta daha da ileri gidilmiş Tanrı'nın ahlakiliği ve Tanrı'nın iyiliği ve kötülüğü tartışılmıştır. Tartışmalar bu noktaya ulaştığında yukarıda da ifade ettiğimiz gibi seküler toplumlarda Tanrı'nın sorgulanışı beraberinde reddedişi getirmiştir. Böylece ateizm yaygınlaşmış ve her şey deney, gözlem ve akılla temellendirilmeye başlanmıştır. İşte Seküler toplumlarda dini meselelerin okunması ise bu reddediş perspektifiyle olmuştur. Walter Sinnott-Armstrong'un dini ele alışı da bu perspektif doğrultusundadır.

Seküler bir ateist olarak değerlendirebileceğimiz Walter Sinnott-Armstrong'un ateizmi üç temel problem etrafında şekillenmektedir. Onun ateizmini üç mesele ile zikredecek olmamızın nedeni, bu üç konunun onun seküler ve ateist ahlakı ile doğrudan ilişkili olmasıdır. Tanrı inancına ve teist düşünceye sıkı bir eleştiri olarak üç maddeyi şu şekilde ifade edebiliriz:

¹⁷ Blaise Pascal, *Düşünceler* (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2024), 111-112.

¹⁸ Richard Swinburne, *Faith and Reason* (Oxford: Clarendon Press, 2005), 124-125.

- a. Dünyamızda var olan kötülükler, kötülüklerin türleri ve bu kötülüklerin miktarı, mutlak güç sahibi ve toptan iyi bir Tanrı ile bağdaşmamaktadır.
- b. Ebedi ve değişkenliğe asla maruz kalmayan Tanrı, akıp giden zaman içerisindeki olaylara asla etki edemez. Dolayısıyla bu, dünyayı yaratamayacağı veya dualara cevap veremeyeceği anlamına gelir.
- c. Eğer Tanrı var olsaydı, biz insanların O'nun varlığı açısından O'nu bulabileceğimiz çok daha iyi kanıtlarımız olurdu.¹⁹

Burada görüldüğü gibi Walter Sinnott-Armstrong ateizmini temellendirirken ilk olarak kötülük problemine değinmektedir. Ardından Tanrı'nın ebedi ve değişmezlik sıfatlarına vurgu yaparak asla değişmeyen hep mutlaklığını koruyan bu muazzam varlığın değişen olaylarda etkisinin olamayacağını ileri sürmektedir. Konu daha açık bir şekilde ifade edilecek olursa denilebilir ki değişmez olan, Tanrı'nın mutlak oluşu ve ebediliğidir. Yani Tanrı zaman üstüdür. Dolayısıyla denilebilir ki herhangi bir değişime tabi olmamak, zaman üstü olmayı zorunlu kılmaktadır. Fakat dünyanın yaratılması, dualara cevap verilmesi vb. olaylar zamana bağlı olduğu için Tanrı hem zaman üstü hem de zaman içinde nasıl var olabiliyor? Eğer Tanrı zaman içinde var olabiliyorsa nasıl mutlak güç sahibi, zaman üstü (zamandan münezzeh) ve değişmez oluyor? Dolayısıyla Walter Sinnott-Armstrong teistlere bu soru ve argümanları sunarak kendi ateizmini temellendirmeye gitmektedir. Üçüncü ve son olarak o, kendi ateizmini temellendirirken Tanrı'nın varlığı hususunda yeterli delil imkanının olmadığını gündeme getirmektedir. Kanaatimizce Walter Sinnott-Armstrong, Tanrı'nın varlığı hakkında insanların zihninde hala şüphe varsa bunun delillerin yetersizliğinden kaynaklandığını düşünmektedir. Eğer Tanrı'nın varlığını ispat edecek ve asla şüpheyi mahal vermeyecek sayısız ve daha açık deliller yığını olsaydı Tanrı konusu daha anlaşılır olabilirdi. Burada Armstrong'un anlatmaya çalıştığı problemi biz Richard Swinburne'nün dilinden daha da ileriye taşımaya çalışabiliriz. Swinburne'e göre Tanrı hem kendi varlığına inanmayı gerekli ve zorunlu kılıp bu iman sonucunda insanı ödüllendireceğini söylemekte hem de bu inancı elde etme yolunu, insanların zihnine Tanrı var mı yok mu gibi soruların geldiği (tıpkı Pascal'cı bahse tutuşma örneğinde olduğu gibi) yaratılmış bir dünyadan geçirmektedir.²⁰

¹⁹ Sinnott-Armstrong, *Tanrısız Ahlak*, 16.

²⁰ Swinburne, *Faith and Reason*, 128.

Daha açık bir şekilde ifade edecek olursak bu düşünürlerin ileri sürdükleri tez Tanrı hem kendine imanı emretmiş hem de kendi varlığını içinde bulunduğumuz dünyada şüpheyi açık bırakmıştır şeklindedir. Bir ateist olan Walter Sinnott-Armstrong'un argümanını daha net bir ifade ile yorumlayacak olursak Tanrı, varlığını ispat edecek delilleri var etme hususunda, kendisine iman edilmesi noktasındaki gibi kesin ve kat'i davranmamıştır.

Walter Sinnott-Armstrong'un kendi ateizmini ileri sürerken telafi iyilik ve kötülük yaklaşımından bahsettiği bilinmektedir. Bu yaklaşımın önermeleri şu şekilde ifade edilebilir:

- a) Eğer her şeye kadir ve her zaman iyi bir Tanrı olsaydı, dünyada yeterince telafi edici bir iyilik için mantıksal olarak gerekli olmadıkça hiçbir kötülük olmazdı.
- b) Dünyada çok fazla kötülük var.
- c) Bu kötülüğün çoğu, yeterince telafi edici bir iyilik için mantıksal olarak gerekli değildir.
- d) Bu nedenle, her şeye kadir ve her zaman iyi olan bir Tanrı yoktur.

Bu önermeleri kendisi şu şekilde izah etmektedir:

*"Bu tür argümanlar bazen kötülüğün her zaman iyi ve her şeye kadir bir Tanrı ile mantıksal olarak tutarsız olduğunu göstermek için kullanılır. Ben burada bu kadar ileri gitmiyorum. Argümanımın amacı, kötülüğün, en azından yeterince telafi edici bir iyilik için mantıksal olarak gerekli olmadığına, her zaman iyi ve her şeye kadir bir Tanrı'nın varlığına karşı bir kanıt olduğudur."*²¹

Bu düşünceler üzerine ateizmini dayandıran Walter Sinnott-Armstrong, ahlakı da çizdiği bu ateizm düşüncesi üzerine inşa etmiştir. Şimdi O'nun ahlak anlayışına geçebiliriz.

1.2. WALTER SINNOTT-ARMSTRONG'UN AHLAK ANLAYIŞI

Ahlak ve din ilişkisini farklı yorumlayan birçok düşünürün farklı şekilde yorumladığını yukarıda ifade etmiştik. Giriş kısmında da ifade ettiğimiz gibi kimi düşünürler dinden hareketle ahlakı ele alıp teolojik bir ahlaka ulaşırken, kimileri de

²¹ William Lane Craig - Walter Sinnott Armstrong, *God? A Debate Between A Christian And An Atheist* (USA: Oxford University Press, 2004), 90.

ahlaktan yola çıkıp bir ahlak teolojisine ulaşmışlardır. Kimileri din ile ahlakı iki ayrı alan olarak görüp, aralarında bir bağ kurarken, kimileri de din ile ahlak arasında hiçbir ilişki olmadığını söyleyip, dinin ahlak için zararlı olduğunu ileri sürmüşlerdir. Kendisini bir ateist olarak tanımlayan Walter Sinnott-Armstrong da bu isimlerden birisidir.²² Yani denilebilir ki onun ahlakı dinden bağımsız görmesinin altında kendi ateizmi yatmaktadır. Dolayısıyla onun ateist yaklaşımı ahlak anlayışının temelini oluşturmuştur. Bu yüzden o, sistemli bir ahlak tezi üretmemiştir. Çünkü kanaatimizce onun sunduğu ahlak anlayışı kendi ateizminin gölgesinde kalmıştır. Onun, ahlakı kendi ateizmi ışığında nasıl anlayıp değerlendirdiğini yine kendi eserinden (*Tanrısız Ahlak*) ve kendi dilinden sunmak daha tutarlı olacaktır. Walter Sinnott-Armstrong'un ahlak anlayışını sunarken kendi argümanlarını maddeler halinde izah etmeye çalışacağız. Bunu yapmaktaki amacımız onun ahlak anlayışını daha anlaşılır bir tarzda ortaya koymak olacaktır.

Walter Sinnott-Armstrong'un *Moral Skepticisms (Ahlaki Şüphecilik)* adlı eserinde de bir ahlak teorisinden bahsettiği bilinmektedir. Bu ahlak teorileri “özel ahlak” ve “meta ahlak” kavramlarından oluşmaktadır. O, bu kavramları şu şekilde izah etmektedir:

*“Özel etik, neyin ahlaki olarak doğru veya yanlış, neyin ahlaki olarak iyi veya kötü olduğunu, neyin ahlaki olarak yapılması veya yapılmaması gerektiğini içeren iddialar ve inançları kapsar. Bu iddialar ve inançlar, eylemler, karakter durumları, kişiler, politikalar, kurumlar veya yasalar hakkında olabilir. Meta-etik ise özel ahlaki iddiaların, inançların ve teorilerin doğası veya statüsü hakkında sorular sorar. Meta-etikğin önde gelen alanlarından biri ahlaki dilin incelenmesidir.”*²³

Özel ahlak ahlakın ne olduğu konusuyla ilgilenirken, meta ahlak ahlakın kaynağının ne olduğuyla ilgilenmektedir. Bu ahlak teorilerinin yanında onun *Ahlaki İkilemler (Moral Dilemmas)* adlı eserinde ahlaki ikilem konusunu nasıl açıkladığına değinmek önem arz etmektedir. O, ahlaki ikilemler konusunun, ahlaki yargıların doğru olup olamayacağı ve nasıl doğru olabileceği ile ilgilendiğini ifade etmektedir.²⁴ Yani bir ahlaki yargının doğruluk ve yanlışlık değerinin bilinmesi bu konu bağlamında bir çıkmazdan ibarettir. Kanaatimizce bu yaklaşım şüphesiz ateist düşünce ve ahlak yapısını beslemektedir. Ahlaki yargıların değerinin ve nesnelliğinin olup olmadığını tartışmak ahlaki yargıların değerini kaynaksız bir temele oturtmaktır. Bu durum ise teist düşünce

²² Sinnott-Armstrong, *Tanrısız Ahlak*, 15-16.

²³ Walter Sinnott-Armstrong, *Moral Skepticisms* (USA: Oxford University Press, 2007), 5-6.

²⁴ Walter Sinnott-Armstrong, *Moral Dilemmas* (Great Britain, New York, Basil Blackwell, 1988) 190.

yapısıyla ters düşerken ateist düşünce yapısına da dayanak oluşturabilir. Dolayısıyla bu yaklaşım, ahlakı dinden ayrı gören Sinnott-Armstrong için bir önem taşımaktadır.

Şunu ifade etmemiz gerekir ki o, ahlakla ilgili görüşlerini en açık olarak *Tanrısız Ahlak* adlı eserinde ele almıştır. Esere genel hatlarıyla bakılacak olursa açıkça görülebilir ki eser fiziki olarak geniş bir hacme sahip değildir. Eser toplam sekiz bölümden oluşmaktadır. Eser içerisindeki bazı bölümler ise yazarın kendi ifadesiyle birkaç makaleden uyarlama sonucu oluşmuştur.²⁵ Eserdeki bölümler incelendiğinde Armstrong'un ateizminin ve ahlaka bakışının evangelical Hristiyanlığı hedef aldığı görülecektir.²⁶

1.2.1. Walter Sinnott-Armstrong'un Ateist Ahlakının Gerekçeleri

Walter Sinnott-Armstrong, kendi ahlak anlayışının Tanrı ve din ile bir bağının olmadığını çeşitli problemler ve örnekler etrafında ortaya koymaya çalışmıştır. Onun ahlak anlayışının ateist bir temele dayandığının en büyük göstergesi kaleme almış olduğu *Tanrısız Ahlak* adlı eserdir. Şimdi onun ahlak anlayışının ateist temelli olmasının gerekçelerini şu başlıklar altında ortaya koyabiliriz.

1.2.1.1. Eser Adıyla Ortaya Konulan Gerekçe

Argümanların en başında ifade etmeyi uygun bulduğumuz husus ele alınan eserin ismidir. Esere koyduğu isimle Walter Sinnott-Armstrong bir Tanrı tanımaz olduğunu açıkça ifade etmektedir. Eserde onun ateizminin ahlak anlayışında önemli bir role sahip olduğu çok nettir. O *Tanrısız Ahlak* adlı eserin başlığında yer alan “Tanrısız” ifadesinin üzerini çizmiş Ahlak kısmını yalın bırakmıştır. Bunu yapmaktaki amacı Tanrı'ya ya da dine bağlı bir ahlak değil saf ve yalın bir ahlaktan yana olmasıdır. Bu durumu kendisi şöyle ifade eder:

“Kitabın başlığının neyi ifade ettiği ve ilk sözcüğün üzerinin neden çizili olduğu sorulacak olursa nedeni şu ki; yazılan eserin hedefi aslında Tanrısız Ahlakın mümkün olduğunu ve bu konuda herhangi bir sorun olmadığını göstermektir.”²⁷

²⁵ Sinnott-Armstrong, *Tanrısız Ahlak*, 9.

²⁶ Sinnott-Armstrong, *Tanrısız Ahlak*, 13.

²⁷ Sinnott-Armstrong, *Tanrısız Ahlak*, 11.

Dolayısıyla Armstrong, ateizm bir Tanrı kabul etmediği için ateist kişilerin ahlakının bir Tanrı'ya veya dine bağlı olmadığını ileri sürerek ateist kesimin ahlaklı olduğunu, Tanrısız Ahlakın mümkün olduğunu göstermeye çalışmaktadır.

1.2.1.2. Kötülük Probleminden Yola Çıkılarak Ortaya Konulan Gerekçe

Walter Sinnott-Armstrong ahlak kavramını değerlendirirken kötülük problemine vurgu yapıp bu konu üzerinden ahlak ve Tanrı ilişkisini yorumlamaktadır. Kötülük problemi ateist çevrelerde üzerine en fazla konuşulan problematik konulardan biridir. Bir ateist olarak kötülük problemi üzerinden ahlak değerlendirmesi yapması Walter Sinnott-Armstrong için kaçınılmaz bir husustur. Çünkü kötülük probleminin temel içeriği dünyada var olan kötülüklerle iyi niyetli bir Tanrı'nın bir arada bulunamayacağından müteşekkildir. Kötülük problemi üzerinden ahlakı yorumlaması Walter Sinnott-Armstrong açısından gayet tabi bir durumdur. O kötülük problemi üzerinden şu önermeleri gündeme getirmektedir:

- a) Tanrı'nın dünyayı yaratması, mucizeler gerçekleştirmesi, huşuyla ibadet eden mümin kimselere zaman zaman görünmesi ileri sürülse de bu ifade edilenlerin hiç birisi Tanrı'nın iyi olduğunu göstermez.
- b) İyi niyetli olmayan kötü bir Tanrı dünyayı ve mucizeleri yaratamaz, bize de görünemez. Tam aksine Tanrı'nın ahlakın kaynağı olabilmesi Tanrı'nın iyi niyetli olmasına bağlıdır. Ahlaka aykırı bir Tanrı'nın verdiği emirlerin ahlaki yükümlülüğü olamaz.
- c) Bu nedendir ki Tanrı'nın varlığına dair sunulan standart argümanların hiçbirisi ahlakın dine ya da Tanrı'ya bağlı olduğunu göstermemektedir.²⁸

O burada sunmuş olduğu önermelerle kötülük problemi üzerinden ahlakı Tanrı'dan ayıştırmaktadır. Görüldüğü üzere ahlakı Tanrı'dan ayıştırtırken evvela kötülük problemi ve ateist argümanlarla Tanrı'nın varlığını reddetmektedir. Reddedilmiş bir Tanrı'nın da ahlakın kaynağı olması bir tarafa ahlakla bağlantısı dahi olamaz. Walter Sinnott-Armstrong'a göre Tanrı'nın varlığı kabul edilse de varlığına dair sunulan deliller

²⁸ Sinnott-Armstrong, *Tanrısız Ahlak*, 15-16.

onun iyi olduğunu göstermez ve iyi olmayan Tanrı da ahlaki olamaz. Dolayısıyla o, bununla Tanrı ile ahlak arasında bir bağın olmadığını göstermeye çalışmaktadır.

1.2.1.3. Günahkâr Kavramından Hareketle Ortaya Konulan Gerekçe

Walter Sinnott-Armstrong'un ahlak anlayışına dair ifade edilmesi gereken bir diğer husus ise ateistler için günahkâr kavramını kullanmasıdır. Ateistler için kitabının bir bölümünde şu ifadeler geçmektedir:

“Ateistler günahkardır. Günah ahlaksızlıktır. Dolayısıyla tüm ateistler ahlaksızdır. Ateistler bağışlanamazdır ve sonsuz azaba mahkumdur. Bu kutsal argüman bir kısır döngü niteliğindedir. Kitab-ı Mukaddes'in her sözcüğünün doğru olduğunu düşünenler ve inananlar için ateistler günahkâr ve ahlaksızdırlar. Fakat Kitab-ı Mukaddes'e inanmayan birisi için bu argümanlar bağlayıcı değildir.”²⁹

Walter Sinnott-Armstrong'a göre ateistlerin teistler tarafından günahkâr ve ahlaksız olarak görülmesi ateist çevre için hoş karşılanmayacak bir durumdur. Ateistlerin ise kendilerinin ahlaklı bireyler olduğunu ifade etmek için teistlerin bu günahkâr söylemine karşı kendilerini kurtarmaları gerekmektedir. Bu günahkâr bakıştan kurtulmak bir Tanrı'ya karşı sorumluluk altında olmayıp sevap ve günahdan uzak durmakla olur. Walter Sinnott-Armstrong burada şöyle bir argüman ileri sürmektedir: Birisinin sizin faydanıza bir iş yaptığını biliyorsanız ve bundan eminseniz minnettarlık ve şükran gereklidir ve bu minnettarlık ve şükran iyi görünmektedir. Çünkü her şeyin başında hayırseverinizin varlığını kabul etmektesiniz. Fakat hayırseverinizden haberiniz yoksa veya bu hayırsever hakkında bilgi sahibi değilseniz bu hayırseveri inkâr etmenizde ahlaken yanlış bir şey yoktur. Bunu daha iyi anlatmak için Walter Sinnott-Armstrong şu örneği vermektedir: Bir dağ başında amansız bir tipiye yakalanıyorsunuz. Bu tipiden sadece sığınacak bir kovuk bulduğunuz için kurtuluyorsunuz. Bu kovuğu ise siz kurtulasınız diye bir hayırsever yapmış. Siz de bu hayırseverin varlığını biliyorsunuz. Bu hayırsevere şükran ve minnettarlık duygusu içinde olmanız iyi bir şeydir. Fakat o kovuğu sizin için bir hayırseverin yaptığına inanmıyorsanız şükran hissi duymamakta ahlaken yanlış bir durum yoktur. Bu hal bir ateistin durumu ile benzerlik göstermektedir. Armstrong'un burada kastettiği eğer Tanrı varsa ona inananların şükran ve minnettarlık

²⁹ Sinnott-Armstrong, *Tanrısız Ahlak*, 32-33.

duygusu içinde olmasında bir sıkıntı yoktur ve bu gereklidir. Fakat durum ateistler için bu noktada farklılık arz etmektedir. Çünkü Armstrong'a göre ateistler Tanrı'ya inanmadıkları için veya ona şükran duymayı ve tapınmayı reddettikleri için ahlaksız değildir.³⁰ Burada diyebiliriz ki Armstrong ateistleri günahkarlık kavramının içinden çıkarıp onları dini bir ahlaki zorunluluktan kurtarmaya çalışmaktadır. Burada bir ateizm argümanı ile ahlak ile din birbirinden ayrıştırılıp ateist kesimin de ahlaklı birer insanlar oldukları sunulmaya çalışılmıştır. Walter Sinnott-Armstrong'a göre teistler dine mensup oldukları için onları mutlak iyi ve doğruya dinin götüreceğine inanırlar. Bu inanç doğrultusunda ahlaklı olmak ancak dinin emrettiklerini yapıp yasakladıklarından da kaçınmakla mümkündür. Eğer bir insan dini emirlerin doğurduğu sorumluluklarda eksiklik gösterirse günah işlemiş sayılacak ki bu da Tanrı'ya karşı gerekli vazifenin yerine getirilmediğini ve onun emirlerine aykırı davranıldığını gösterir. Bu aykırı davranış ise Walter Sinnott-Armstrong'a göre insana günahkâr sıfatını verir bu da din bağlamında onu Tanrı nazarında kötü bir insan yapar. Eylemleri kötü olan insan ahlaklı bir kişi olarak değerlendirilemez. Walter Sinnott-Armstrong teistlerin bu yaklaşımını reddetmek yerine yukarıda ifade edilen örnek ve argümanlarla Tanrı'ya inanmamanın ahlaksızlık olmadığını ileri sürmekte bu yolla ateistlerin günahkâr ve ahlaksız olmadıklarını savunmaya çalışmaktadır.

1.2.1.4. Kutsal Kitaptan Yola Çıkılarak Ortaya Konulan Gerekçe

Ateist kimliği ile Hristiyanlığı hedef alarak bir ahlak anlayışı sunmaya çalışan Walter Sinnott-Armstrong teistlerin ateistlere güvenmediğinden mustarip olup bu güvensizliğin ise belki de insanlara Kitab-ı Mukaddes tarafından aşılandığını ifade eder. Kitab-ı Mukaddes içinde Tanrı'nın inayeti olmadığı için mahvolmuş günahkâr insanların hikayeleri anlatılır. Hristiyan teolojisine göre erkek ve kadın yasaklı meyveyi yedikten sonra günahkâr ve asi olup dünyaya gönderilir ve bu esaslı günah onların torunlarına miras kalmıştır. Bu lanetli gûnahtan kurtulmanın tek yolu ise İsa'nın kurban edilmesidir. Armstrong burada şöyle bir kanaat ileri sürer: Ahlaksızlıktan kurtulmanın tek yolu İsa'ya iman etmektir. Ateistler ise ahlaksızlardır çünkü İsa tarafından kurtarılmamışlardır. Walter Sinnott-Armstrong asıl argümanı ise burada zikretmektedir. "Ana konu ateistlerin

³⁰ Sinnott-Armstrong, *Tanrısız Ahlak*, 34.

İsa'ya iman etmedikleri için günahkâr oldukları değildir. Aslında iddia, İsa'ya iman etmemelerinin cinayet, tecavüz, yalan, aldatma, zina, hırsızlık gibi ahlaksızlık olarak tanımları gereken eylemleri yapmalarına yol açıyor olduğudur.”³¹ Walter Sinnott-Armstrong'un bu ifadesinden anlaşıldığı üzere Hristiyan teolojisinde insanlar dine inanmadıkları için yukarıda zikredilen büyük ahlaksızlıklara düşmektedirler. Fakat Hristiyan teistlerin bu argümanları ateistler tarafından asla kabul edilemez ve kutsal metinlerde var olan argümanların hepsi teolojik dogma görülüp herhangi bir değer potasına oturtulamaz. Bu da Armstrong'un ahlak anlayışı ile paralellik göstermektedir.

1.2.1.5. Tanrı İnancının Gereksizliğinden Hareketle Ortaya Konulan Gerekçe

Walter Sinnott-Armstrong ifade etmeye çalışacağımız bu argümanda ateistlerin ahlaklı bireyler olduklarını kanaatimizce biraz politik yaklaşarak anlatmaya çalışmıştır. Buradaki esas fikir her toplumun coğrafyanın yetiştirdiği iyi ya da kötü insan profili vardır. Bu iyi insan profili ister herhangi bir dine inanan birisi olsun ister inanmayan birisi olsun hiç fark etmeksizin cemiyyet hayatında iyi işler yaparak topluma fayda sağlayıp iyi insan sıfatını halk tarafından alabilir. Bu durumun tam aksine ister herhangi bir dine inanan olsun ister inanmayan olsun insanlar tarafından beğenilmeyen istenilmeyen davranışlarda bulunup kendisini insanlardan soğutan, ahlaksız davranışlar sergileyip topluma zarar veren ve sonunda halk tarafından kötü insan vasfına maruz kalan bir kişilik profili de olabilir. Tarih, inandığı halde herhangi bir dine mensup olup da zulmeden insanların varlığına şahitlik ettiği gibi inanmadığı halde insanların işine yarayan, onları rahatlatarak işlerde bulunup, ahlaklı olan insanların varlığına da şahitlik etmiştir. Keza yine zikredilmeli ki inanmayıp kötü hasletlerle kendisinin ve çevresinin yüz karası olan insanların varlığını da es geçmemek gerekmektedir. Bir dine bağlı olup Tanrı inancı ile etrafındaki insanlara iyilikleri dokunan sayısız insanın da olduğu bir gerçektir. Tüm bu fikirler ifade edildikten sonra Walter Sinnott-Armstrong'un bu konu özelinde söylediği sözler şu şekildedir: İyi bir yaşam sürmek veya iyi bir insan olmak için Tanrı'ya inancın şart olduğunu iddia etmenin hiçbir anlamı yoktur.³²

³¹ Sinnott-Armstrong, *Tanrısız Ahlak*, 37.

³² Sinnott-Armstrong, *Tanrısız Ahlak*, 39.

1.2.1.6. Dindar ve Seküler Toplum Karşılaştırmasıyla Ortaya Konulan Gerekçe

Burada Walter Sinnott-Armstrong'un iddiasının temelini seküler toplumla dindar toplum arasında kurduğu ilişki oluşturmaktadır. Walter Sinnott-Armstrong'a göre dinler tarih boyunca insanların yaşayışlarına hep yön veren ve etki eden bir konuma sahip olmuştur. İnsanların din adlı bu köklü değere bağlı kalmaları onlara dindarlık algısını vermektedir. Dindarlık algısı ise toplumlarda gelenekçiliği ve köklere bağlılığı beraberinde getirmektedir. Bu bağlılığı toplum içinde diri tutan en önemli faktör de dini emirlerdir. Dolayısıyla toplumun ahlaki normları ve ahlaki değerleri bu dini emirler ile şekillenmektedir. Dindar toplumlarda ahlaki olma düzeyi ile dindarlık seviyesinin doğru orantılı olduğunu ileri süren Walter Sinnott-Armstrong bu durumun seküler toplumlarda farklılık gösterdiğini belirtmektedir. Ona göre seküler toplumlar daha köktenci davranmak yerine daha yeni olanla ilgilenirler. Bu sekülerleşme eğilimi ise kendini toplumda eğitimden siyasete sosyal yaşamdan ekonomiye kadar hayatın her sahasında göstermektedir. Seküler toplumlarda gelenekçi yaklaşım çok fazla hâkim olmadığı için dindarlık algısı da toplumun içinde farklılık göstermektedir. Daha açıkça ifade etmek gerekirse Armstrong, dindarlığın seküler toplumlarda daha şahsi kaldığı kanaatindedir. Yani ona göre dindarlık kişilerin bireysel yaşantısıyla ilintili olup toplumun yapısıyla doğrudan ilişkili değildir. Dolayısıyla seküler toplumların ahlaklılığından bahsederken toplumun dindarlığından ya da yalın bir dindarlıktan bahsetmek çok doğru olmaz. Çünkü seküler toplumun ahlak anlayışı dindar toplumlar gibi bir dini emirler silsilesiyle ilintili değildir. Walter Sinnott-Armstrong bu hususa son dönemlerde Amerika'da ve çeşitli bölgelerde yapılan çalışmalar nazarından yaklaşıp bir argüman oluşturmaktadır. Armstrong'a göre yapılan çalışma ve anketler ahlaki eksikler sayılabilecek çeşitli suçlar ve yanlışlıklar üzerine test niteliğindedir. Armstrong, örneğin inanan dindar kesimlerin ve ateist kesimlerin hâkim olduğu yerlerde aldatma, taciz, dolandırıcılık, ayrımcılık, önyargı, cinayet vb. suçların oranlarıyla ilgilenip bunun toplumun dindarlık düzeyiyle ilgili olup olmadığını sunmaya çalışmıştır. Burada yapılan çalışmaların sonuçlarını detaylarıyla ele almayacağız. Genel anlamda ifade edecek olursak Walter Sinnott-Armstrong'a göre çalışma sonuçları dindar olan toplumlarda ve inanmayan toplumlarda hiç de iç açıcı değildir. İnanan toplumlarda cinayet, taciz, evlilik öncesi birliktelik, dolandırıcılık oranları inanmayan toplumlardaki bu suçların oranlarıyla eş hatta zaman zaman fazlalık göstermektedir. Walter Sinnott-Armstrong'a göre inanıp ya da

inanmamanın bu tür ahlaksızlıkları yapıp yapmamakla ilgisi olmadığını gösteren bu çalışmalar iki kesimin de ahlaksız davrandığını göstermektedir. Sinnott-Armstrong’a göre bir dine bağlı olmak bu tür suçlardan arınmak anlamına gelmemektedir. Bahsi geçen suçların aksine yapılan iyiliklerin de ahlakiliğini tartışan Armstrong bir bağış örneği vermektedir. Bir patron, işçisine bağışta bulunursa terfi vereceğini eğer bağışta bulunmazsa işten kovulacağını söyler. İşçi de işten kovulmamak ve terfi almak için bağışta bulunur ve bu bağış ahlaken işçinin iyi olduğunu mu gösterir? Aynı işçi belki kendi istek ve iradesiyle bağışı gerçekleştirecekti fakat patronunun terfi teklifi ve kovma tehdidi onun içindeki bağış yapma güdüsünün aslını değiştirdi. İşçi artık terfi almak için mi yoksa kovulmamak için mi bağış yaptı yoksa tüm bunlardan bağımsız bir şekilde sadece iyilik için mi bağış yaptı bilinmemektedir. Bu örneklem ile o dindarların durumunu da değerlendirmektedir ve asıl hipotezini burada sunmaktadır. Ona göre inanan kişiler için yapılan bağış mukabilinde cennet ve bağışta bulunmama mukabilinde de cehennem söz konusuysa bu kişilerin ahlaki bir değeri hak edip etmediği hususu bilinmemektedir. Çünkü hangi güdüyle hareket edildiği belli değildir. Ona göre belki vaat ve tehditler olmadan bağış yapılacaktı ama yapılan bağıştaki niyete vaat ve tehdit karıştığı için artık bir ahlaki değer yüklenemez.³³ Yapılan iyilikler sırf iyi olduğu için mi yapıldı? Yoksa cenneti kazanmak ve cehennemden kaçınmak için mi yapıldı? Walter Sinnott-Armstrong’a göre kişinin niyeti açısından bu sorulara net bir cevap vermek belirsiz olduğu için olayın ahlaki değeri ortadan kalkacaktır.

1.2.1.7. Zarar Esasından Hareketle Ortaya Konulan Gerekçe

Ahlak konusu tüm dinler, toplumlar ve inanç sistemleri için büyük bir öneme sahiptir. Ahlakın nasıl anlaşıldığı hususu ise farklı dinler, toplumlar ve inanç sistemlerince değişkenlik göstermektedir. Fakat dünyanın neresinde olursak olalım, farklı dinler, toplumlar ve inanç sistemlerinin de kabul edeceği evrensel ilkeler vardır. Bu evrensel ilkeler zinciri aslında ahlakın temelinde neyin olduğunu ifade etmez. Bu ilkeler insanlar tarafından sergilenen davranış ve tutumların her yerde aynı ahlaki değerlerle algılanıp algılanmadığıyla ilintilidir. Örneğin cinayet suçu her toplum tarafından her inanç tarafından dünyanın dört bir yanında kötü bir durum olarak algılanır ve ahlaksızlık

³³ Sinnott-Armstrong, *Tanrısız Ahlak*, 44,46.

olarak değerlendirilir. Cinayet suçundan uzak durmak, suçsuz yere hiçbir insanın canına kastetmemek, evrensel bir ahlaki ilkedir. Çünkü hiçbir insan bir başka kişiyi yaşama hakkından mahrum edemez, onu canıyla tehdit edemez. Fakat burada ifade edilmesi gerekir ki bu evrensel ahlaki ilke bize kaynaklık edecek bir sebep sunmamaktadır. İnsanlar ise burada kendi inanç eğilimlerini ve yaklaşımlarını devreye sokarak bu evrensel ilkeye kaynaklık edecek bir sebep koymaktadırlar. Dolayısıyla teist olan dindar kişi evrensel olan bu ahlaki ilkenin temelinde dini aramaktadır. Ateist olan kişi ise herhangi bir dine mensup olmadığı için daha yaygın ve kabul görülebilecek bir sebep aramaktadır. Yani denilebilir ki cinayet suçu din tarafından yasaklandığı için dindar kişi bunu kötü ve ahlaksızlık olarak görmektedir. Ateist kişi ise karşıdaki insana zarar verdiği için bu durumu kötü ve ahlakdışı bir eylem olarak görmektedir. Birinde kaynak din olurken bir diğerinde zarar esaslı kaynaklık etmektedir. Bu durumda kaynaklar belki değişebilir ama sonuç aynı kalmaktadır. Bu iki husus bizlere düşünce tarihinde din ile ahlak ilişkisini bir diyalog formatında sunan Euthyphron ikilemini hatırlatmaktadır. Platon'un Euthyphron dilemi olarak bilinen bu diyalogda iki soru gündeme gelmiştir. Dindarlık bizatihi iyi olduğu için mi Tanrı onu ister, yoksa Tanrı istediği için mi dindarlık iyidir? Bu sorular bir süre sonra bir şey iyi olduğu için ve dine uygun olduğu için mi Tanrı tarafından istenir, yoksa Tanrı istediği için mi o şey iyi ve dine uygundur şeklini almıştır.³⁴ Bu sorular ışığında ifade edilebilir ki ilk soruda eylemin ahlaki değerinin iyi oluşu, bizatihi kendisinde yatan iyilikten kaynaklanmaktadır. İkinci soruda ise eylemin ahlaki değerinin iyi oluşu Tanrı tarafından belirlenmektedir. Fakat Walter Sinnott-Armstrong bu hususa farklı yaklaşmaktadır. O, zarar esaslı ahlak anlayışı denilen bir kavram ortaya atmaktadır. O, insanların ahlaki değer ölçütlerinin zararlarla ilişkili olduğunu ifade etmektedir. Armstrong insanların kendilerine verdiği zararı akıldışı başkalarına verdiği zararı ise ahlakdışı olarak tanımlamaktadır.³⁵ Örneğin bir doktorun hastasına tecavüz etmesi, yardıma muhtaç birisinin yardımına kulak tıkanması, hiçbir suçu olmadığı halde herhangi birisi tarafından sokakta bıçaklanarak birinin öldürülmesi, kişinin tüm birikmişinin hırsızlar tarafından çalınması, dünyanın her bir yerinde tüm kesimler tarafından ahlaksızlık olarak görülür ve kötü bir durum olarak nitelendirilir. Fakat insanlara bu ifade edilen eylemlerin neden ahlaksızlık ve kötü olarak algılandığı

³⁴ Platon, *Euthyphron*, çev: Furkan Akderin, (Ankara: Say Yayınları, 2016) s. 50-66

³⁵ Sinnott-Armstrong, *Tanrısız Ahlak*, 67,99.

sorulacak olursa verilecek cevap ekseriyetle karşıdaki insana verilen zarar olacaktır. Çünkü bir insanın bedenine zorla tasallut etmek, hiçbir suçu olmadığı halde canına kastetmek vb. kötü durumların hepsi kişiye zarar verdiği için kötüdür. Bu eylemlerin kişiye zarar verdiği için kötü algılanması teist için de ateist için de aynıdır. Durum bu konuda değişmemektedir. Walter Sinnott-Armstrong'a göre bu eylemlerin kötü ve ahlakdışı algılanmasında dinin bir etkisinin olmadığı görülmektedir. Eğer ortada bir zarar varsa, kişi maddi ve manevi bir zarar gördüyse bu durum ister Hristiyan olsun ister Yahudi olsun ister Budist ya da ateist olsun kötü algılanıp ahlaksızlık olarak görülecektir. Dolayısıyla ahlakın ölçütünü zarar esasları oluşturmaktadır. Değirmeyi ihmal etmememiz gereken bir diğer husus da kişilerin kendilerine verdiği zararların Armstrong tarafından nasıl anlaşıldığıdır. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi Armstrong insanın kendine verdiği zararları ahlak dışı değil akıldışı olarak görmektedir. Daha da açacak olursak kişinin başkalarına karşı eylemleri ve tutumları ahlak kavramı içerisinde değerlendirilirken kendisine karşı olan davranış ve tutumları akıl ve irade ile ifadelendirilmeye çalışılmıştır. Çünkü Armstrong burada kişinin kendi üzerinde tasarruf hakkının bulunmasının kimse tarafından sorgulanmayacağını söylemektedir. Burada kişi kendine zarar vermeyi tercih etmiş ve bunu zarar olarak görmemiş ise kendisi için kötü algılanacak bir durum söz konusu olmadığından eylem ahlaksızlık değil akıldışılık olarak değerlendirilir.³⁶ Fakat bir insanın kendisine vereceği zarar siz tarafından kötü algılanabilir bu da sizi bağlarken kendisine zarar vermek isteyen kişinin kendisini bağlamamaktadır. Bu konuyu şöyle bir örnekle nihayatlendirebiliriz: Çocuğunuz size kendisini öldüreceğini söylese siz bu durumu mantıksız ve kötü bulduğunuz için engellemeye çalışırsınız. Çünkü durum sizin açınızdan kötü değerlendirilir.

Kendi canına kıymak isteyen çocuk tarafından böyle bir şey söz konusu olmadığı için çocuğu mantıksız bulmakla haklı oluruz ama çocuğa ahlaksız diyemeyiz. Tüm bu ifade edilenler arasında ahlakın temelinde dinin olduğuna dair bir husus ifade edilemezken zarar esaslarının altında ahlakilik arandığı ifade edilmeye çalışılmıştır.

³⁶ Sinnott-Armstrong, *Tanrısız Ahlak*, 67,99.

1.2.1.8. Tanrı'nın Emirlerinin Tahlilinden Hareketle Ortaya Konulan Gerekçe

Ahlaki kuralların ilahi emirlerle belirlendiği kanaati teist kanat için büyük önem arz eden bir husustur. Teistlerin ahlak anlayışının bel kemiğini oluşturan bu husus ahlaka ilahi bir özellik yüklemektedir. Ahlaka atfedilen bu ilahi özellik, kendisini din ile kurumsallaşmış halde bulmaktadır. Kurumsallaşmış ve inananlar için resmiyet ifade eden bu kurallar, eyleme dökülmesi karşılığında sadece doğruluğa ve yanlışlığa değil sevap ve günaha da konu olmaktadır. Çünkü teistler bu kuralların ilahi bir emir olduğunu düşünmektedirler. Fakat söz konusu durum ateistler için veya diğer inanç sistemlerine mensup kişiler için değişmektedir. Bu değişim, davranış ve tutumların sonuçlarında değil kaynağının ne olduğunda kendini göstermektedir. Teistler için ahlaki kurallar ilahi bir emirle saptanmış olup din kaynaklı görülebilir. Fakat ateist kesim için ahlaki kuralların kaynakları ve belirteçleri farklıdır. Teistlerin ahlaki kuralları ilahi bir emir kaynaklığından elde ettiği tezine karşı çıkan Walter Sinnott-Armstrong burada şöyle bir argüman sunmaktadır. Genel geçer ahlaki kurallar tıpkı bilimsel gerçekler gibi her dönemde aynı yargıyı taşımaktadır. Yani $2+2=4$ bu dönemde nasıl kati ve değişmez bir gerçek ise dinzorlar döneminde de değişmez bir gerçektir. Konu daha açıkça ifade edilecek olursa evrimleşip değişime uğrayan şeyler ahlaki inançlar ve tutumlardır. Ahlaki olgular ya da doğrular değişmemektedir. Örneğin tecavüz, dinzorlar döneminde de kötü bir davranıştı, şimdi de kötü bir davranıştır. Hiçbir insan söz konusu olmadığında da tecavüz kötü bir davranıştır. Bir kişinin başka bir kimseye tecavüz etmemesi gerektiği doğrusu, bu kuralı ihlal edecek kimse olmasa da doğrudur. Yani tecavüz kimileri için yanlış kimileri içinse yanlış değil olamaz. Her dönem ve her şartta tecavüz kötü bir eylemdir. Yine seküler ahlak bazlı düşünüldüğünde tecavüz eyleminin kötü olması Tanrı'nın varlığı ile ilintili değildir. Tanrı olsa da olmasa da birine tecavüz etmek kötüdür. Bu ateist ve seküler yaklaşım Walter Sinnott-Armstrong'un dilinde kutsal emir teorisine karşı bir argümandır. Walter Sinnott-Armstrong'a göre

“Örneğin biz, bir sıvının nasıl görüldüğünü ve tadının nasıl olduğunu belirterek su olup olmadığını söyleyebiliriz. Fakat onu su yapan şey kimyasal bileşimidir: H^2O . Benzer şekilde kutsal emir teorisine göre Tanrı'nın emri sadece ahlaken yanlış olanı keşfetmenin bir yolu değildir aynı zamanda ahlaki yanlışlığın tam özüdür de. Bu tayin ilişkisi her iki yönde de evrensel genellemeler anlamına gelir. Tüm sular H^2O , tüm H^2O lar sudur. Aynı şekilde eğer Tanrı bize bir şey yapmamızı emrediyorsa yapmak ahlaki görevimizdir o şey ne olursa olsun. Eğer Tanrı bize bir şey

yapmamamızı emrediyorsa yapmamak da ahlaki görevimizdir o şey ne olursa olsun. Ve eğer Tanrı onu ne yapmamızı ne de yapmamamızı emretmiyorsa ahlaken nötrdür; yani yapmamız ya da yapmamamız ahlaki bir görev demek değildir. Zarar esaslı tanıma göre tecavüzü ahlaken yanlış yapan şey yol açtığı zarardır. Kutsal emir teorisine göre tecavüzü ahlaken yanlış yapan şey Tanrı'nın bize tecavüzden kaçınmamızı emretmiş olmasıdır.”³⁷

Walter Sinnott-Armstrong'un kutsal emirlerde karşı çıkmış olduğu hatta saçma diye nitelendirdiği bir diğer husus da şudur: Tanrı bize tecavüz etmememizi emretmişse tecavüz eyleminin içerisinde ahlaka muğayir bir şeyler var demektir. Yani Armstrong eylemin kötü oluşunun Tanrı'nın onu yasaklamış olmasıyla ilgili olduğunu düşünmektedir.³⁸ Burada bir diğer önemli husus ise Walter Sinnott-Armstrong'un teistlerin kutsal emir teorisini eleştirdiği Hz. İbrahim ve oğlu Hz. İsmail arasında geçen diyalogdur. Diyaloga geçmeden önce teistlerin ifadelerini Armstrong'un dilinden sunmakta fayda vardır. Teistlerin anlayışına göre Tanrı asla tecavüzü emretmedi ve emretmeyecektir. Burada Walter Sinnott-Armstrong şöyle bir soru sormaktadır: Peki Tanrı'nın bir tecavüz emrinde bulunmadığından ve bulunmayacağından nasıl emin olabiliriz? Walter Sinnott-Armstrong'a göre Tanrı İbrahim'e, oğlu İsmail'i kurban etmesi için emirde bulundu. İbrahim sonuç olarak oğlu İsmail'i öldürmemiştir. Fakat Tanrı kendi emrini iptal edip İbrahim'e artık İsmail'i kurban etme diyene kadar İbrahim oğlunu öldürmeyle mükellefti ve bu onun ahlaki göreviydi. Teistlerin dışında ateist olan kişiler için sanki Tanrı'nın cinayeti emretmesi gibi bir durum söz konusudur. Bunun yanında Yahudi teolojisine göre bir zaman, Tanrı'nın İsraililere tüm ülkede hiç kimsenin sağ bırakılmamasını emrettiği ve bu emirin yerine getirildiği söylenir. Burada problemli konu şudur ki Tanrı her daim iyi, tecavüz her daim kötüdür. Tanrı tecavüzü emredemez ve emretmemiştir. Fakat cinayet de her daim kötüdür. Tüm bunlara bakıldığı zaman bir ateist olarak Sinnott-Armstrong şu soruyu sormaktadır: Öyleyse Tanrı'nın tecavüzü emretmeyeceğinden nasıl emin olabiliriz? Öyleyse Tanrı'nın İbrahim'e emrettiği neydi?³⁹

Walter Sinnott-Armstrong bunları ifade ettikten sonra ahlak ile Tanrı arasındaki ayrımı keskinleştirmek ve ahlakı kutsal emirlerden sıyırmak için seküler ahlak ve zarar esaslı ahlak teorisiyle ilgili olarak şunları söylemektedir: Eğer Tanrı tecavüz etmemizi

³⁷ Sinnott-Armstrong, *Tanrısız Ahlak*, 104.

³⁸ Sinnott-Armstrong, *Tanrısız Ahlak*, 109.

³⁹ Sinnott-Armstrong, *Tanrısız Ahlak*, 110.

emretmiş olsaydı tecavüz yine ahlaksızlık ve kötü olarak kalacaktır. Tanrı tecavüzü emretmemiş olsa da tecavüz kötü ve ahlaksızlık olarak kalacaktır. Burada tecavüzün kötü oluşunun nedeni ortada var olan zarardır. Bu şekilde de eylemin ahlaki değeri değişmemektedir. Dolayısıyla Tanrı fonksiyonu ateistler için eylemlerin ahlaki değeri için gerekli görülmemektedir.⁴⁰

1.2.1.9. Eylemin Fayda ve Zarar Temelinden Hareketle Ortaya Konulan Gerekçe

Toplumların yapısının birbirinden farklılık arz etmesi gayet doğal bir durumdur. Bu yapının unsurları etnik gruplar, farklı dinler, çeşitli inanç ve kültürel farklılıklar olarak zikredilebilir. Fakat her ne kadar farklı özelliklere sahip olsalar da her toplumunun değişmez bir parçası olan ahlak, bu yapının bel kemiğini oluşturmaktadır. Toplumu ayakta tutacak hiçbir unsur yoktur ki ahlak ile ilişkili olmasın. İster seküler ister dindar bir kimliğe sahip toplum olsun mutlaka ahlak ilkeleri ile bireyleri iyi olana teşvik etme kötü olandan da sakındırma eğilimi göstermektedirler. Bu eğilim, toplulukları yönlendirme hususunda ahlakın ne ölçüde gerekli olup olmadığı problemini gündeme getirmiştir. Toplumlar bu problemin nihai çözümünü ahlakın kaynağında aramışlardır. Çünkü ahlaka bulunacak kaynak, ahlakın ne ölçüde gerekli olup olmadığı hususunda da önemli rol oynamaktadır. Ahlaka bir kaynak bulma arayışı seküler ve dindar toplumlarda kendisini farklı şekilde göstermektedir. Seküler toplumlarda ahlaka kaynak bulma çabası, neden ahlaklı olmalıyım sorusu ile kendisini göstermektedir. Walter Sinnott-Armstrong, seküler nedenleri sayarken ilk önce bireyin ahlaklı olmasının bireyin çıkarına olduğunu ifade etmektedir. Walter Sinnott-Armstrong’a göre seküler bir toplumda ahlaklı olmak iyi bir şey olarak görülmektedir. O zaman ahlaksız olmak pek bir prim yapmaz. Dolayısıyla ahlaksız olmak ya da ahlaklı bir kişiliğe sahip olmayı istememek, kişinin toplum içinde hakir görülmesine sebebiyet verebileceği için kişi en azından bu nedenle dahi ahlaklı olmayı isteyebilir.⁴¹

Neden ahlaklı olmalıyım sorusuna Walter Sinnott-Armstrong seküler bir cevap vermektedir:

“Zarar esaslı tanımında, bir eylemi ahlak dışı yapan şey, başkalarına zarara yol açması ya da engel olmasıydı. Başkalarına zarar vermekten

⁴⁰ Sinnott-Armstrong, *Tanrısız Ahlak*, 111-113.

⁴¹ Sinnott-Armstrong, *Tanrısız Ahlak*, 118.

kaçınmalı ya da başkalarına zarar gelmesini önlemeliyim. Bir eylemin başkalarına zarar vermesi o eylemin yapılamaması için bir nedendir ve bir eylemin başkalarına zararı önlemesi o eylemin yapılması için bir nedendir. Öyleyse bu seküler tanımda ahlaklı olmanın bir nedeni her zaman vardır. Ve genelde bu nedenler yeterlidir; çünkü onlar ahlaklı olmayı rasyonel (ya da irrasyonel değil) yapacak kadar güçlüdür.”⁴²

Walter Sinnott-Armstrong’a göre dindar toplumlarda niçin ahlaklı olmalıyım sorusu sorulup ahlaka kaynak bulma çabası, seküler toplumlarda olduğundan tamamen farklılık göstermektedir. Dindar toplumlarda ahlaklı olmak bir Tanrı buyruğudur. Eğer Tanrı ahlaklı olmayı emrediyorsa o zaman ahlakın kaynağı Tanrı’dır. Teist ve dindar toplumların bakış açısına göre kişi Tanrı’nın buyruklarını yerine getirmiş ve bu nedenle ahlaklı bir kimlik kazanmıştır. Ahlaklı kimliğini kazandığı için Tanrı tarafından ödüllendirilmiş ve cennet vaadine mazhar olmuştur. Dindar toplumlarda neden ahlaklı olmalıyım sorusunun cevabını cennet karşılamaktadır. Eğer kişi Tanrı buyruklarını ihlal ederse ahlaksız bir kimliğe sahip olup, Tanrı tarafından cehennem ile cezalandırılmaya mahkûm olacaktır. Dolayısıyla dindar toplumlarda bireylerin kötü hasletlerden uzak durması belki de cehennem korkusu güdüsü sebebiyledir diyebiliriz. Ahlaklı olup iyi donanımlarla hayatını idame ettirmesi ise cennet vadiyle sonsuz huzura erişme umudu hissini taşımasından kaynaklanabilir. Walter Sinnott-Armstrong, bir çıkar uğruna iyi olup kötülükten sakınan insanların ahlaklı nitelenmesinin ne kadar doğru olduğunu tartışmaktadır. Asıl argüman ise ona göre neden ahlaklı olmalıyız sorusunun cevabının Tanrı olmadan da verilebiliyor olmasıdır.⁴³ Ona göre Seküler toplumlar bu soruya cevap verirken Tanrı’ya ihtiyaç duymamış, bunun yanında dindar ve teist kanalı da çıkarları uğrana ahlaklı olan kişiler olarak nitelemiştir.

W. Sinnott-Armstrong’un tartıştığı bir diğer hususu da şu şekilde özetleyebiliriz: Cennet vadi ve cehennem tehdidi insanların eylemlerinin altında yatan dürtücü bir güdü olarak yer almış ve bu bir iman meselesi olarak insanların zihninde tartışmaya kapatılmışsa burada sırf iyilik için iyilik yapmaktan söz edilemeyecektir. Bu şekilde inanıp eylemlerde bulunan kişinin ne niyetle iyilik yaptığı ya da ne niyetle kötülükten kaçındığı bilinemeyecektir. Gerçekten bir eylem kötü olduğu için mi yapılmadı yoksa cehennemden korkulduğu için mi? Burada ana husus ortaya konulan bir eylemin

⁴² Sinnott-Armstrong, *Tanrısız Ahlak*, 121.

⁴³ Sinnott-Armstrong, *Tanrısız Ahlak*, 123,132.

gerçekten iyilik için iyilik yapma hissiyle yapılıp yapılmadığının bilinemez olmasıdır. Bu bilinemez oluşu Tanrı inancının tetikleyici olması ateist kesim için bir problematik konu olarak durmaktadır.

1.2.1.10. Ahlaki İlkelerin Bilgisinden Hareketle Ortaya Konulan Gerekçe

Ahlak kavramı söz konusu olduğunda zikredilmesi gereken bir diğer önemli kavram da bilgi kavramıdır. Fakat burada bilgi kavramını müstakil olarak ele almak yerine ahlak kavramının nasıl bilgisel olduğunu aktarmaya çalışacağız. Ahlak kavramı insanlar için nasıl bir bilgi taşımaktadır sorusu daha önceki argümanda olduğu gibi ahlakın kaynağı ile ilgili bir tartışma doğurmaktadır. Ahlakın kaynağının seküler ve dindar toplumlarda değişkenlik gösterdiğini ifade etmiştik. Ahlakın nasıl bir bilgi taşıdığı hususunda ise ahlaki olarak bir davranışa, bir tutuma iyi veya kötü nitelemesinin nasıl verildiği tartışması önem arz etmektedir. Seküler toplumlar, eylemlerin doğruluğunun ve yanlışlığının nasıl bilindiğinin Tanrı ile bir ilişki sonucu olmadığını ileri sürmektedirler. Walter Sinnott-Armstrong bu hususta argümanını şöyle ifade eder:

“Bazı teistler bazen ateist ve agnostiklerin hangi eylemin doğru, hangisinin yanlış olduğunu Tanrı’nın rehberliği olmadan bilemeyeceklerini iddia ederler. Halbuki cevap çok kolay: Yeterli bir neden olmadan zarara yol açmamalıyız. Zor olan, yeterli bir nedenin olup olmadığını belirlemek.”⁴⁴

Walter Sinnott-Armstrong’un bu ifadelerinden anlaşıldığı üzere seküler temelli bir ahlak anlayışında eylemlerin doğru oluşunu ya da yanlış oluşunu Tanrı’ya bağlı olmadan öğrenebiliriz. Bu bilgiyi Tanrı rehberliği ile değil, herhangi bir olayda sebebiyet vereceğimiz zarar ile veya müsebbibi olmadığımız zarar ile elde edebiliriz. Walter Sinnott-Armstrong’a göre, eğer bir yerde zarar söz konusu ise bu eylem ahlaken kötüdür. Eğer eylemlerin sonucunda bir zarar söz konusu değilse ilk olarak zikredilecek husus eylemin kötü olmadığıdır. Duruma ve devam eden şartlara bakılarak eylemin iyi olduğuna kanaat getirilebilir. Walter Sinnott-Armstrong’un ifadelerinden anlaşılabileceği gibi tüm bunları öğrenmek için Tanrı inancı şart değildir. Walter Sinnott-Armstrong’a göre, eylemlerin doğruluğu ve yanlışlığını öğrenebilmek için iman şart değildir. O şöyle demektedir:

⁴⁴ Sinnott-Armstrong, *Tanrısız Ahlak*, 133.

“Tanrı’nın iyi olduğunu varsayarsak, kuşkusuz tecavüz etmememizi emreder. Fakat Tanrı’nın o emri verdiğini bilebilmemizin yegâne yolu tecavüzün ahlakdışı olduğunu zaten biliyor olmamızdır. Neyin doğru neyin yanlış olduğunu zaten bilmeden Tanrı’nın neyi emrettiğini bilmemizin bir yolu yoktur.”⁴⁵

Dolayısıyla Walter Sinnott-Armstrong’un ifadelerine göre daha evvelden iyinin ve kötünün bilgisine vakıf olmak gerekiyor ki Tanrı’nın buyruğu bizim zihnimizde bir değer zeminine oturabilsin.

O, bütün bu argümanları dillendirdikten sonra eserin son bölümünde zarar esaslı bir seküler ahlak ile din esaslı bir ahlakı karşılaştırarak zarar esaslı ahlakın yeni dünyada daha tutarlı olacağını ifade etmiştir. O, din esaslı ahlakı benimseyen dindar ve teist toplumlara cemiyet hayatında aşırılıktan uzak durmalarını tavsiye etmiş ateistlere saygı duyularak bu konuların tartışılmasını istemiştir. Yine kendisi ateistlerin diğer ateistlerin aşırılıkları ile mücadele etmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bunun yanında nezaketin ateistlerin suskunluğunda aranmamasını istemektedir. Aynı zamanda dini inançlara yöneltile eleştirilerin kabalık veya anayasaya aykırılık olarak algılanmasından şikayetçi olduğunu ifade etmiştir. Teistlerin din esaslı ahlaka dair yeni argümanlarının olabileceğini ileri süren Armstrong, bu tartışmaların son bulmayacağını da belirtmiştir. Ateistlerin teşvik ve motivasyon içerisinde olmasının zararı ve kötü bir yanının olmadığına dikkat çekerek iki cenahın da birbirlerine zararlarının dokunduğu gibi faydalarının da olabileceğine vurgu yapmıştır.⁴⁶

Walter Sinnott-Armstrong’un ateizmini ve ateist ahlak anlayışını bu şekilde ortaya koyduktan sonra şimdi onun ileri sürdüğü argümanlarına yönelik eleştirilerimize geçebiliriz.

⁴⁵ Sinnott-Armstrong, *Tanrısız Ahlak*, 139.

⁴⁶ Sinnott-Armstrong, *Tanrısız Ahlak*, 147, 155.

İKİNCİ BÖLÜM

WALTER-SINNOT ARMSTRONG'UN ATEİZMİNİN VE AHLAKININ ELEŞTİRİSİ

Walter Sinnott-Armstrong'un ahlak anlayışı, onun *Tanrısız Ahlak* adlı eserinde ileri sürdüğü iddiaların sonucunda çalışmamızın birinci bölümünde gerekçeler şeklinde sınıflandırılmıştır. Onun ateist ahlak anlayışının eleştirisini yaparken bu sınıflandırılmış gerekçeler teker teker ele alınacaktır. Fakat bu gerekçeleri ele almadan önce teizm, ateizm ve ahlak arasındaki ilişkiden daha sonra Walter Sinnott-Armstrong'un ateizminin eleştirisinden bahsetmek çalışmamızın eleştiri kısmının daha anlaşılır kılınması için önem arz etmektedir.

2.1. TEİZM, ATEİZM VE AHLAK ARASINDAKİ İLİŞKİ

Yeryüzünde evrensel olarak iyiliklerin ve kötülüklerin bilgisine ulaşma yöntemi teistler ve ateistler için farklılık arz etmektedir. Teistler iyi ve kötü olarak bilinen şeylerin Tanrı vasıtasıyla insana bildirildiğini ileri sürerken ateistler bu bilginin insanda bir şekilde var olduğunu iddia etmektedirler. İyiliklerin ve kötülüklerin kaynağını temellendirme konusunda farklı düşünen bu iki cenah, ahlak kavramının din ile ilişkisini de farklı yorumlamaktadırlar.

Teistler, insanların evrensel ahlaki ilkeleri Tanrı vasıtasıyla öğrendiğini ileri sürerek ahlak ile dinin ilişki halinde olduğu görüşünü benimsemektedirler. Teist anlayışa göre Tanrı, her zaman iyi olanı emreder kötü olanı da yasaklar. İyi olan ahlaki, kötü olan ise ahlak dışı olandır. Bir eylemin iyi ya da kötü diye nitelenmesinin ardında Tanrı olduğu için bu durum din ile ilişkilendirilmiştir. Eylemlerin ahlakiliği Tanrı tarafından belirlendiği için teistler ahlakı din ile iç içe görmektedirler. Diyebiliriz ki hem ahlaki olan hem de dinin bir gerekliliği olan Tanrı'nın emirleri ve yasakları uygulamaya geçirildiğinde insanlar iyi ve mutlu bir hayatı yaşamaya başlayacaktır. Teistlere göre ahlaklı olmak beraberinde iyi ve mutlu hayatı getirmektedir. Burada din ile ahlakı bu minvalde iç içe gören teistler hakkında Taha Abdurrahman'nın şu görüşleri ifade edilebilir: Batı felsefesinde din ile ahlakı birbirine bağlı gören iki büyük filozofun varlığından söz edilebilir. Bunlar Aziz Augustinus ve Aziz Thomas Aquinas'tır. Bu iki

filozof ahlak ile dinin birbirine bağılı olduğu görüşünü iki prensip üzerine temellendirmektedirler. Bunlar “Tanrı’ya iman” ve “Tanrı’nın iradesidir”. Bu filozoflara göre Tanrı’ya iman şu şekilde açıklanabilir: Ahlaktan amaç insana iyi hayat şartlarını sağlamak olduğundan, bu amacı dünyevi ve uhrevi bakımdan gerçekleştirme iddiasında bulunan hiçbir şey dinin derecesine yükselemeyecektir. Bunun yegâne sebebi dinin, kendi mensubuna bu güzel hayata ulaşması için yardımcı olan cömert, rahmeti ve şefkatiyle ihsanda bulunan, her şeye gücü yeten, Tanrı’ya iman esasına dayanmasıdır. Tanrı’ya iman mümin kalbinde büyür ve sevgiye evrilir. Tanrı sevgisinden daha üstün bir şey yoktur. Kişinin diğer insanlara muhabbeti Tanrı’ya muhabbetinden kaynaklanmaktadır. Bu iman ve sevgiye ümit eşlik etmeye başlar. Çünkü ümit, iman eden ve seven kişinin, kendisi aracılığıyla kurtuluşa uçtuğu kanattır. Bu filozoflar ve Hristiyan ahlakçılar, ahlak ile dini ilişkilendirirken üç temel erdemden bahsederler: İman, sevgi ve ümit. İnsana din ile aşılana bu erdemler ne kadar uygulanırsa uygulansın bir sınır ve aşırılığa uğramamaktadırlar. Örneğin iman nefiste ne kadar derinleşirse derinleşsin asla erdemsizliğe dönüşmez. Yine ümit kalpte ne kadar güçlenirse güçlensin asla zararlı olmaz. Son olarak sevgi ne kadar artarsa artsın asla kötülüğe dönüşmez. Dolayısıyla Tanrı’ya iman ile bu erdemler, dinin iyi ve mutlu hayatı insanlara ilelebet sunacağını göstermektedir.⁴⁷ İkinci prensip olan Tanrı’nın iradesi için şunlar ifade edilebilir: Ahlak felsefesi din ile ahlak ilişkisini temellendirirken Tanrı’nın zorunlu sıfatlarını hesaba katmalıdır. Tanrı’ya iman esaslarının başında gelen bu zorunlu sıfatlar ahlaki davranışlara götüren sıfatlar olarak da bilinir. Bunların ilki Tanrı’nın mükemmel şekilde irade sahibi (*mürid*) olmasıdır. Tanrı’nın, yarattıkları arasındaki insanın fiilleri ile ilgili iradesi ancak onların iyi olmalarını emretmesidir. Dolayısıyla Tanrı’nın emrini yerine getirmek gerekir. Benzer şekilde Tanrı’nın iradesi kötü fiilleri yasaklamaktadır. Bunlardan da kaçınmak gerekmektedir. Bilindiği gibi bu iradenin tecellilerinden birisi de Tanrı’nın Hz. Musa’ya levhalara yazdığı on emir diye bilinen talimat ve yasaklar bütünüdür. İlahi iradeye, ahlaki dine bağılı kılacak şekilde bakmak, ahlakta ilahi buyruk teorisi adıyla meşhur olmuştur.⁴⁸

Teist düşünce yapısında Tanrı’nın mevcudiyeti her şeyin üstünde olduğu için ahlak anlayışı bu mevcudiyetten sonra gelmektedir. Teist anlayışına göre Tanrı’nın varlığı her şeyi kuşattığı için Tanrı dışında sözü edilen her ne olursa olsun Tanrı’ya bağılı

⁴⁷ Taha Abdurrahman, *Ahlak Sorunsalı*, çev. Tahir Uluç (İstanbul: Pınar Yayınları, ts.), 46-47.

⁴⁸ Abdurrahman, *Ahlak Sorunsalı*, 49-50.

olarak görülmektedir. Tanrı her nesnenin ve her fikrin üstündedir. Dolayısıyla insanlar için iyi ve doğru olanı ancak Tanrı belirlemiştir. İnsanlara düşen görev ise bu belirlenmiş iyi ve doğru olana tabi olmaktır. Teistlerin ahlak anlayışı tam bu kısımda kendini göstermektedir. Onların ahlakı din ile iç içe görmelerinin nedeni iyiliklerin ve kötülüklerin Tanrı tarafından belirlenmesi değil, Tanrı tarafından belirlenen bu iyiliklerin ve kötülüklerin din aracılığıyla bizlere bildirilmesidir. Tanrı'nın buyruklarına tabi olmak ancak din ile mümkündür. İlahi emirler insanlara din ile gönderilmektedir. Din ise peygamber aracılığıyla inananlarını bir çatı altında toplamaktadır. Dolayısıyla ifade edebiliriz ki teistlere göre iyi ve doğru olana ancak din aracılığıyla ulaştığımız için ahlak ile din birbirine bağlıdır. Görüldüğü gibi bu yaklaşımda ahlakın varlığı ancak bir dine mensup olup, ilahi bir iradeyi benimsedikten sonra kendisini göstermektedir. Teist yaklaşımda öncelikle dini argümanlar ön planda tutulur ve ardından ahlak bu temel üzerine kurulur. Fakat bu yaklaşım bize saf ahlakın ne olduğunu ifade etmekten çok ahlakın din ile nasıl bir ilişki içinde olduğunu göstermektedir.

Ateistler, iyyinin ve doğrunun, benzer şekilde kötünün ve yanlışın bilgisine insan zihninin hayatın doğal akışı içerisinde ulaşabileceğini iddia ederler. Onlar evrensel olarak herhangi bir şeye iyi gelen, insanların, toplumların, kurumların, faydasına olan davranışların ve tutumların her coğrafyada doğru, zarar veren, toplum tarafından kötü algılanan davranışların ve tutumların her yerde yanlış algılanabileceğini ileri sürmektedirler. Bu bilgiye ulaşmak için Tanrı inancının şart olmadığını savunmaktadırlar. İnsanın iyi ve kötünün bilgisine ulaşma konusunda Tanrı inancından bağımsız hareket edebileceği görüşü Thomas Henry Huxley'in bir saptamasında da görülebilir. Bu saptamaya John Gray *Ateizmin Yedi Türü* adlı eserinde şu şekilde yer vermiştir:

*“Kozmik evrim bize insanın iyi ve kötü eğilimlerinin nasıl ortaya çıktığını öğretebilir. Ama iyi dediğimiz şeyin kötü dediğimiz şeye niçin tercih edilir olduğu konusunda bize eskisine kıyasla daha iyi sebep sunmada özü itibarıyla yetersiz kalır.”*⁴⁹

Bu görüşe göre kâinat, evrim süreci ile içindeki canlılara, iyiye yönelme ve kötünden sakınma eğilimini kazandırmaktadır. Burada ilahi bir irade söz konusu değildir. Evren içerisindeki canlıların evrene uyum sağlama çabasıyla ahlakilik kazanabileceği ifade edilmiştir. Dolayısıyla ateizm, evrim ilerleyişi diye adlandırabileceğimiz bu tezle,

⁴⁹ John Gray, *Ateizmin Yedi Türü*, çev. Elhüseyni Nurettin (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2022), 63.

iyi ve kötünün ya da ahlaki olan ile ahlak dışı olanın bilgisine Tanrı inancı olmadan ulaşılabilirliğini ileri sürmektedir. Yine ateistlere iyi – kötü, güzel – çirkin gibi fiziki gerçekliği olmayan şeyleri doğal yollarla nasıl açıklayacakları sorulduğunda muhtemel olarak açıklama yöntemi evrendeki evrim sürecinin işleyişi olacaktır. Ateist kişi, yaşamın kaynağı ve meydana geliş sürecini genlerin korunması, açlık, korku, cinsel arzuyu da içeren doğal seçilime bağlayacaktır. Tüm bu hallerin kaynağının ne olduğu sorulduğunda ise cevap insanın kendi biyolojik yapısı ve biyolojik oluşumu olacaktır. Bu anlamda ateistlere göre Tanrı veya din, ahlaki eylemler de dahil, evrende var olan mutluluk ya da ıstıraplar düşünüldüğünde bilimsel açıklamalardan daha güvenli görülmez.⁵⁰

Richard Dawkins de iyiliklerin kaynağı konusunu izah ederken yukarıda ifade edilenlerle benzerlik teşkil eden bencil gen, doğal seçim ve özgecil kavramlarını kullanmaktadır. O, bu kavramları kullanırken Darwinci mantıkla aynı zemin üzerinde ilerlediğini ifade etmektedir. Ana tez olarak bir genin kendi organizmalarını genetik akrabalığı destekleyecek şekilde programlamasını ve kendi genetik kopyalarına yararının dokunacağını ifade etmektedir. Bu durumun ise dört Darwinci sebebini sıralamaktadır. İlk olarak genetik akrabalığı, ikinci olarak ise karşılıklı etkiyi; yani iyilik yaparak iyiliği ummayı zikretmektedir. Üçüncü olarak yapılan iyiliğin mukabilinde ün kazanmayı dile getirirken, dördüncü olarak bazı iyiliklerin özgün bir ek fayda sağladığını ileri sürmektedir.⁵¹ Fakat ileri sürülen bu teorilere birçok eleştiri getirmek mümkündür. Öncelikle Dawkins'in, Darwinci bir mantık zemininde şartlı ahlaktan bahsettiğini açıkça ifade edebiliriz. İleri sürülen bu teorilerde neden ahlaklı olmalıyız sorusunun cevabı dünyevi faydalar ve şartlar arasında gizli kalmaktadır. Bu konuya Immanuel Kant'ın düşünceleri çerçevesinden baktığımızda konuyu açıklığa kavuşturmak mümkündür.

Immanuel Kant, *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi* adlı eserinde insan eylemlerine etki eden buyruklardan bahsetmektedir. Bu buyruklar koşullu ve kesin olarak ikiye ayrılmaktadır. Koşullu buyruklar, insanın ulaşmak istediği (veya isteyebileceği) başka bir şeye araç olarak olanaklı bir eylemin zorunluluğunu ortaya koyarlar. Kesin buyruk ise, bir eylemi kendisi için, başka herhangi bir amaçla ilgi kurmadan, nesnel zorunlu olarak sunan buyruk olur.⁵² Dolayısıyla diyebiliriz ki koşullu buyruklarda araya

⁵⁰ İsmail Şimşek, *Ataizmden Ateizme: Tanrı ve Yanılgılar* (Ankara: Eskiye Yayınları, 2020), 135.

⁵¹ Richard Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, çev. Tunç Tuncay Bilgin (İstanbul: Kuzey Yayınları, 2007), 203-210.

⁵² Immanuel Kant, *Ahlâk Metafiziğinin Temellendirilmesi (Grundlegung Zur Metaphysik Der Sitten)*, çev. Ioanna Kuçuradi (Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu, 2002), 30.

başka amaçlar ve faydalar girerken kesin buyruklar yalnızca olması gerekeni barındırır. Konumuzla ilişkilendirecek olursak ahlaki eylem, hiçbir kâr zarar hesabı yapılmadan yalnızca ahlaki olduğu için yapılan eylemdir. Kant'ın bu durumu ödev ahlakı olarak adlandırdığını söyleyebiliriz. Immanuel Kant, bu ödev duygusunu insanın kendi benliğinde bir yere bağlayıp nihayetlendirirken, teist ve dindarlar bu şartsız ahlaki eylemleri Tanrı'ya bağlamaktadır. Bu perspektiften baktığımızda R. Dawkins'in eserinde zikrettiği dört unsur (gen akrabalığı, karşılıklı etki, ün ve fayda) ahlaklı olmayı belirli şartlara bağladığı için ahlaki değildir. Neden ahlaklı olmalıyız sorusunun cevabı hiçbir geçici dünyevi şarta bağlı olmamalıdır.

Yukarıda ifade edilenlerden anlaşıldığı üzere ateizm ve ahlak arasındaki ilişki ifade edilirken problem daha çok ahlakın kaynaklığı konusundadır. Ateist düşünce yapısı Tanrı kabul etmediği için ahlakın bir dine veya ilahi bir buyruğa bağlı olduğu görüşünün tam karşısında yer almaktadır. Ateizm, ahlakı dinden ve Tanrı'dan soyutlarken konuya ahlak penceresinden değil, ateizm penceresinden bakmaktadır. Ateizm düşünce sistemi kendi varlığını Tanrı'dan ve dinden soyutladığı için kendilerinin ahlak anlayışını da bu iki kavramdan bağımsız görmektedirler. Bu da ateizm ve ahlak arasındaki ilişkinin, ateizm argümanları üzerine bina edilmesine yol açmaktadır. Bu durum ise yine salt ahlakın ne olduğu konusunu müphem kılmaktadır. Teistler ve ateistler ahlakı değerlendirirken ve kaynaklandırırken konuya kendi perspektiflerinden baktıkları için daima problem teist bir ahlak yaklaşımı ve ateist bir ahlak yaklaşımı etrafında dönmektedir. Bu durum ahlakı kendi zemininde anlamaktan çok uzakta durmaktadır.

Buraya kadar verdiğimiz bu genel bilgilerden sonra şimdi W. Sinnott-Armstrong'un ileri sürdüğü görüşlerin eleştirisine geçebiliriz.

2.2. WALTER SINNOTT-ARMSTRONG'UN ATEİZMİNİN ELEŞTİRİSİ

Walter Sinnott-Armstrong'un ateizminin üç temel iddia etrafında şekillendiğini çalışmamızın "Seküler Toplum ve Walter Sinnott-Armstrong'un Ateizmi" başlığı altında ifade etmiştik. W. Sinnott-Armstrong'un ateizmini bu üç temel iddia etrafında ele almamızın sebebi, bu iddiaların O'nun ateist ahlak anlayışına dayanak oluşturmasından kaynaklanmaktadır. Bu bölümde üç temel iddiayı ayrı ayrı ele alıp eleştiriye tabi tutmak çalışmanın bu bölümü için önem arz etmektedir.

2.2.1. İlk İddia: Kötülük Problemi

Çok sade bir şekilde ifade edilecek olursa kötülük problemi, evrendeki kötülüklerin iyi bir Tanrı ile bağdaşmadığı düşüncesinin ekseni etrafında dolaşmaktadır. Tarihi açıdan oldukça eskilere dayanan kötülük probleminin mantıksal olarak ilk defa Epicurus tarafından formüleştirildiği bilinmektedir. Din ile ilgili felsefi bir problem niteliği taşıyan, hatta problemler silsilesini beraberinde getiren, inanan inanmayan herkese dokunan kötülük olgusu, açıklanmaya çalışılırken çeşitli farklılıklarla karşı karşıya kalmaktadır.⁵³ Sinnott-Armstrong da bu problemi ait olduğu toplum ve ateist düşünce geleneği penceresinden yorumlayıp dindar ve teistlerin önüne getirmektedir. O, dünyamızda var olan kötülüklerin, kötülüklerin türlerinin ve bu kötülüklerin miktarının, mutlak güç sahibi ve toptan iyi bir Tanrı ile bağdaşmadığını iddia etmektedir.⁵⁴

W. Sinnott-Armstrong'un ilk iddiasında değindiği "Epicurus Bilmecesi"⁵⁵ olarak da bilinen kötülük problemi, ateistlerin Tanrı'nın varlığı aleyhinde sık sık gündeme getirdiği problemlerin başında gelmektedir. Bilindiği üzere Epicurus'un, kötülük problemine dair felsefi ve mantıksal önermeler sunan ilk kişi olduğunu ifade etmiştik. Epicurus'den sonra bu problem günümüze kadar ateist düşünce yapısında önemli bir yer tutmuştur. Seküler bir ateist olan Walter Sinnott-Armstrong da ahlak anlayışını Tanrısız bir temele oturtmak için bu problemi gündeme getirmektedir. Burada Walter Sinnott-Armstrong'un ileri sürdüğü iddiaya cevap verilecek olursa evrende var olan kötülüklerden Tanrı'nın olmadığı sonucunu çıkarmanın son derece tutarsız olduğu ifade edilmelidir. Çünkü var olan kötülüklerin nedenleri hakkında yeterli bilgimiz olmadığı gibi, bu kötülükleri değerlendirecek çok farklı yorumlar da bulunmaktadır. Örneğin insanın bu dünyada bir sınavda bulunması, kötülüklerin birçoğunun insanın doğaya verdiği zarardan kaynaklanması vb. Burada ifade edilebilir ki insanın yaratılmış mükemmel bir formata sahip, kendini onaran ve revize eden doğanın yapısını bozması sonucunda meydana gelen kötülükler, Tanrı'nın var olmamasını gerektirmemektedir. Diyebiliriz ki kötülüğün nedenselliği değişkendir. Değişken olan ise mevcut olanın kaynağı olamaz. Yani kötülüğün sebebi değişebiliyorsa o sebep kötülüğe kaynaklık

⁵³ Cafer Sadık Yaran, *Kötülük ve Teodise: Batı ve İslam Din Felsefesinde Kötülük Problemi ve Teistik Çözümler* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 3. Baskı, 2021) 13-14.

⁵⁴ Sinnott-Armstrong, *Tanrısız Ahlak*, 16

⁵⁵ Metin Yasa, *Kötülük Sorunu* (Ankara: Elis Yayınları, 2023), 15.

edemeyecektir. Farklı bir bakış açısı ile yaklaşıldığında ise ateistler, dünyada kötülüğün kaynağını, bu kötülüğü önlemeyen Tanrı'ya bağlamaktadırlar. Kötülüğü önlemeyen bir Tanrı'nın ise iyi olmadığını ileri sürüp iyi olmayan Tanrı'nın da reddine gitmektedirler. Fakat Tanrı'nın iyiliği ya da kötülüğü konusu Tanrı'nın mevcudiyeti ile bağlantılı değildir. Tanrı'nın sıfatları ile bağlantılıdır. Tanrı'yı kötülüklerin kaynağı görmek, onun var olmadığı anlamına gelmemektedir. Ateistlerin gözünden varsayalım ki Tanrı iyi değil ve kötülüklerin kaynağını oluşturmaktadır. Bu varsayıma göre evreni yaratan Tanrı, yaratmış olduğu dünyaya ve kullarına karşı kötü niyetli, zulmetmeyi seven bir yapıdadır. Yani bu varsayıma ve ateistlere göre daha kaba bir tabirle sadist bir Tanrı modeli ile insanlık karşı karşıya bırakılmıştır. Burada söz konusu durumda Tanrı'nın var olup olmadığı değil kötü olup olmadığı tartışılmalıdır. Çünkü Walter Sinnott-Armstrong ve onun gibi düşünen ateistlerin gündeme getirdiği problem Tanrı'nın mevcudiyeti ile ilgili değil onun sıfatlarıyla ilgilidir. Eğer bir varlığın sıfatından söz ediliyorsa varlığı çoktan tanınmıştır. Bu hususta değinilmesi gereken bir diğer önemli konu ise Doğu ve Batı medeniyetlerinin düşünce zemininin farklı olmasıdır. Batıda yaygın olarak mevcut olan Hristiyanlığın en temel öğretileri sevgiye dayanmaktadır. Bu dinin teolojik yapısı incelendiğinde kullarına karşı sürekli sevgi içerisinde olan, dünyaya ve içindekilere karşı hep sevgiyle yaklaşan, merhamet ve acıma sıfatları hep ön planda tutulan bir Tanrı modeli görülmektedir. Bu dine ve medeniyete mensup insanların zihin dünyasında sadece bu sıfatlarla yer tutmuş olan Tanrı, dünyadaki kötülük türleriyle bağdaşmayınca bu medeniyet içerisinde kötülük problemi gündeme getirilmiş ve Tanrı'nın varlığı reddedilmiştir. Bu durum doğu medeniyetinde incelendiğinde farklılıklar kendisini çok açık bir şekilde göstermektedir. İslam teolojisinde ve doğu medeniyetinde merhameti ve adaleti ile kullarına inayette bulunan bir Tanrı anlayışının yanında yeri geldiği zaman kullarını cezalandıran ve azap veren bir Tanrı anlayışı da hakimdir. Bu şekilde bir Tanrı tasavvurunun olduğu medeniyette kötülük problemi gündeme gelmemiş ve tarihi seyir içerisinde yaşanan kötülükler garipsenmemiştir.

Tanrı'nın kötü niyetli olup olmadığı tartışılacak olursa ateistlere ve Walter Sinnott-Armstrong'a şu soru sorulabilir: Kötü niyetli, sadist bir Tanrı, kâinatı ve içindekileri bu kötü niyet uğruna yaratmış ve onlara zulmetmektedir. Peki zulmetmeyi seven bir Tanrı kabulünün olduğu dünyada iyilik ve mutluluk hissi neden var? Kötü bir Tanrı, bize neden sağlık, zenginlik, mutluluk verir? Tanrı bizlere zevk veren doğal

güzellikleri neden yaratsın? Birbirimize olan muhabbetin ve sevginin artmasına, birbirimize yardım etmemize neden izin versin?⁵⁶ Tüm bu sorular ile geliştirilen teodiseler göz önünde bulundurulduğunda dünyada ifade edilen güzelliklerin birinden bile söz edebiliyorsak karşımızda kötü niyetli, zulmetmeyi seven bir Tanrı'nın olmadığı aşıkardır. Diyebiliriz ki dünyada var olan kötülükleri mutlak iyi Tanrı ile bağdaştıramayan Walter Sinnott-Armstrong, bu nedenle Tanrı'yı reddetmeye gitmektedir. Fakat dünyadaki kötülükler Tanrı'yla bağdaşmadığı için Tanrı'nın olmadığı sonucu çıkmamaktadır.

Tanrı'nın iyi olup olmadığının bu dünyada neden kolay bir şekilde anlaşılmadığı sorulursa şöyle bir izah getirilebilir: Tanrı'nın iyi olup olmadığı sorusu bu dünyanın basit formülasyonları ile anlaşılacak bir konu değildir. Bunun nedeni Tanrı'nın mahiyetinin insanların zihninden aşkın ve üstün olmasından kaynaklanmaktadır. Bu durumu Tanrı bile isteye kendi iradesiyle tasarlamıştır, çünkü bu durum bizim Tanrı ile -iman üzerinden- ilişki kurmamızın zorunlu nedenidir. Şayet biz Tanrı'nın her olası durumda nasıl davranacağını bilseydik, bir başka deyişle Tanrı bizim algı ve bilgi dünyamızın bir objesi olsa idi bu durumda Tanrı'ya inanmak ve bağlanmak düşünsel olarak imkânsız olurdu.⁵⁷

Walter Sinnott-Armstrong, bütün bu izahları görmezden gelip ateizmini temellendirmek için kötülüğü öne çıkarmaktadır. Dolayısıyla Walter Sinnott-Armstrong aslında kötülük problemini dile getirirken kendi algılarına göre bir Tanrı bulamamanın hüsraniyle Tanrı'yı reddetmeye meyletmiştir.

2.2.2. İkinci İddia: Akışkan Zaman ve Tanrı Arasındaki İlişki

Sinnott-Armstrong'a göre ebedi ve değişkenliğe asla maruz kalmayan Tanrı, akıp giden zaman içerisindeki olaylara asla etki edemez. Dolayısıyla bu, Tanrı'nın dünyayı yaratamayacağı veya dualara cevap veremeyeceği anlamına gelir.⁵⁸

Walter Sinnott-Armstrong'un bu iddiasına yönelik de birçok eleştiri getirilebilir. Tanrı'nın ebedi ve değişmez olmasından zaman içinde akıp giden olaylara etki

⁵⁶ Hasan G. Bahçekapılı, *Kötülük Problemi ve Tanrı: Felsefi Bir İnceleme* (Ankara: Nobel Yayınları, 2022), 157-158.

⁵⁷ Ferhat Akdemir, *Korkunç Kötülükler ve Tanrı* (Ankara: Elis Yayınları, 2014), 94.

⁵⁸ Sinnott-Armstrong, *Tanrısız Ahlak*, 16.

edemeyeceği sonucunu çıkarmak, bununla birlikte dünyayı yaratamayacağı gibi keskin bir sonuca varmak tutarsız durmaktadır. Bu durumun izahı bilimsellikle temellendirilecek olursa şunlar ifade edilebilir: Evrende değişken olan her nesne ve oluşumun zorunlu bir nedeni olarak değişmez olan bir kaynağın var olması gerekmektedir. Eğer değişim ve dönüşüm başladıysa, başlangıç noktasında bu değişimi başlatan itici güç olarak bir enerjinin veya bir kaynağın varlığından söz etmek gerekmektedir. Burada dikkat edilmesi gereken en önemli husus şudur ki kaynağından çıkan değişim ve dönüşüm bir hareketi, hareket süreyi, süre ise ölçülebilir zamanı zorunlu kılmaktadır. Buradan anlaşıldığı üzere akıp giden zamanın varlığı değişkenliğe bağlıdır. Değişken olanın varlığı ise değişmez olan kaynağa bağlıdır. Bu da değişmez olan kaynağın, akıp giden zamanın, gerçekleşen olayların üstünde olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla değişmez, ebedi olan, yegâne enerji ve güç kaynağının değişimin kendisine, hareketi süreyi ve akışkan zamanı bağlı kılması onun değişkenliğe etki ettiğinin ispatıdır. Bunun yanında Samuel Alexander'ın zamanı ve mekânı ayrılmaz iç içe bir parça gördüğü yaklaşımını da ele aldığımızda her şeyin üstünde olan ana gücün, sadece akışkan zamanın değil mekânın da değişimine etki ettiğini açıkça görebiliriz.⁵⁹ Bu da demek olur ki oluşum içinde seyreden her nesneye ve olaya kaynaklık eden değişmez olan güç, aynı zamanda her nesne ve olaya etki etmektedir. Bu değişmez ve ebedi güç, Tanrı'nın bizatihi kendisidir.

W. Sinnott-Armstrong'un ateizmine evrenin varoluş serüvenini inceleyerek de eleştiri getirmek mümkündür. Bilindiği gibi bilim evrenin genişlediğini söylemektedir. Çoğu bilim insanı da dünyanın oluşumunu Büyük Bang teorisiyle açıklamaya çalışmaktadırlar. Bu teori ateizm düşünce yapısını besliyor gibi görünse de durum aslında tamamen farklıdır. Çünkü bu teori bizi zamanda geriye doğru gidildiği takdirde, başlangıç noktasında her şeyin yokluğa kapanması sonucuna götürür. Bu durumu William Lane Craig şöyle izah etmektedir:

“Başlangıçtaki tekillik bir varlık değildir. Yani bu tekilliğin pozitif ontolojik bir statüsü yoktur. Eğer uzayın genişlemesini zamanda geriye doğru götürürseniz, tekillik, evrenin varlığının kesildiği noktayı temsil eder. O, evrenin bir parçası değildir fakat geriye döndürülmüş, zamanda büzülen evrenin, yok olduğu noktayı temsil etmektedir. Evrenin, tekilliğin yanında var olan hiçbir anı yoktur. Başlangıçtaki tekilliğin ontolojik statüsü yokluğa denk gelmektedir. Tekillikte fizik kurallarının durması ve mevcut tahmin

⁵⁹ Mehmet Özkaya, *Samuel Alexander Belirimciliğinde Mekân, Zaman ve Tanrı* (İslamabad: Çizgi Yayınları, 2021), 42.

edilemezlik, yokluğun hiçbir fiziki kural gerektirmemesinin ışığı altında anlaşılabilir.”⁶⁰

Bu görüşler ışığında denilebilir ki izafiyet teorisi, uzayı, zamanı ve maddeyi birbirine bağlayarak maddenin başlangıcının yokluğa denkliğini göstermektedir. Böylece Tanrı’nın varlığının evreni açıkladığı yaklaşımı alternatifsiz kalmış, tek Tanrı’lı dinlerin binlerce yıldır savunduğu bu açıklama da desteklenmiştir.⁶¹

Bu izahlardan anlaşıldığı üzere Tanrı’nın ebedi ve değişmez olması onun var olmadığı anlamına gelmemektedir. Yine Tanrı’nın ebedi, değişmez olmasından kaynaklı dünyayı yaratamayacağı sonucu çıkmamaktadır. Tam aksine Tanrı’nın ebedi ve değişmez olması ateizm düşünce yapısı için bir hipotez niteliğinden daha çok teistler için Tanrı’nın varlığını ispatlayacak bir hipotez niteliği taşımaktadır. Çünkü evrende meydana gelen değişimin ve dönüşümün varlığı konusunda asla şüphe yoktur. Peki bu değişim ve dönüşüm hangi sabit güç ve mutlak enerji kaynağından neşet etti? Bu soru bizleri aşkın ve her şeyi kuşatan Tanrı’nın varlığına götürmektedir. Dolayısıyla ifade edebiliriz ki Walter Sinnott-Armstrong’un dile getirdiği bu iddia Tanrı’nın mevcudiyeti ile ilgili bir problemi gündeme getirmemektedir. Bu iddia Tanrı’nın zamana ve değişen olaylara etkisini sorgulamadan ibarettir. Kanaatimizce Walter Sinnott-Armstrong’un iddiasında Tanrı’nın dualara cevap veremeyeceğini ve olaylara etki edemeyeceğini ifade etmeye çalışması, onun ahlakı dinden ve Tanrı’dan ayırma çabasıyla ilintilidir. Çünkü Tanrı’nın dualara cevap vermesi ve olaylara etki etmesini kabul etmek Tanrı’nın insanların eylemlerine doğrudan etkisini kabul etmeyi gerektirir. İnsanların eylemlerine doğrudan etki eden bir Tanrı bu eylemlerin değerini ölçecek ahlaktan bağımsız olamayacaktır. Burada Walter Sinnott-Armstrong’un karşı çıktığı husus şu şekilde ifade edilebilir din ile ahlak arasındaki ilişkinin, kâinatın yaratıcısının aynı zamanda değerlerin de yaratıcısı olarak kabul edilmesi ile çözümlenmek istenmesidir.⁶² Bu durum ise ateist kişiler için kabul edilebilir bir durum değildir. Dolayısıyla Walter Sinnott-Armstrong, bu iddiaları tutarlı sistematik bir ateizm hipotezi olarak sunmak yerine, ahlakı Tanrı’dan ayırmak için kullanmıştır.

⁶⁰ Caner Taslaman, *Big Bang ve Tanrı* (İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2022), 164-165.

⁶¹ Taslaman, *Big Bang ve Tanrı*, 164-165.

⁶² Ali Yıldırım, “İslam Düşüncesinde Felsefi ve Dini Bir Etkinlik Olarak Ahlak”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 7/2 (2018), 1237.

2.2.3. Üçüncü İddia: Yeterli Delil Problemi

W. Sinnott-Armstrong'a göre eğer Tanrı var olsaydı, biz insanların onun varlığı açısından onu bulabileceğimiz çok daha iyi kanıtlarımız olurdu.⁶³

Walter Sinnott-Armstrong'un bu iddiasının bilimsellikten uzak olduğunu söyleyebiliriz. İnanan bir insan evrenin adeta Tanrı'nın bizimle konuştuğu görsel bir dil olduğunu ileri sürerek var olan her şeyde ona yönelik birçok delil olduğunu ifade etmektedir. Dolayısıyla Sinnott-Armstrong'un iddiasında dile getirdiği yetersiz delil görüşü Tanrı'ya inanan bir kişi için geçerliliğini yitirmektedir. Tanrı'ya iman etmek için daha iyi kanıtların bulunabileceği bir dünyayı arzu etmek, kişinin bireysel yaşantısıyla ilgilidir ve evrensel bir mana taşımamaktadır. Kişinin Tanrı'ya inanmak için daha iyi kanıtlara sahip olmaması Tanrı'nın olmadığı anlamına gelmemektedir. Bir varlığın bulunabilmesi yolundaki zorluklar, o varlığın özünü ortadan kaldırmayı öncelememektedir. Tanrı'nın varlığı konusunda ortaya konulan delillerin mantık ve felsefe düzleminde olması gerektiği gibi, Tanrı'yı reddeden savların da mantık ve felsefe düzleminde olması gerekmektedir. Nitekim mantık ve felsefe düzleminde din felsefesi disiplince Tanrı'nın varlığı ve delilleri konusunda birçok delil anlatılmaktadır. Örneğin St. Anselm ile gündeme gelen ve a priori delillerin bir örneği olarak kabul edilen ontolojik delilden, a posteriori bir delil olan kozmolojik delile kadar birçok delil sunulmuştur. Bunlardan başka hudus delili, imkân delili, en eski delillerden olan teleolojik delil, dini tecrübe delili ve Kant ile kendinden söz ettiren ahlak delili zikredilebilir.⁶⁴

Tezimiz ahlak konusu üzerine bir çalışma olduğu için burada Tanrı'nın varlığına delil olarak ahlaki bir yaklaşımdan bahsedilebilir. Ahlaki bir sistemin Tanrı inancı olmadan işlemesi pratikte elbette mümkündür. Dolayısıyla çoğu ateistin ahlaklı olduğunu görebiliriz. Fakat burada en önemli husus şudur ki bağlayıcılık değeri olan, insanların şahsi çıkarlarından gerektiğinde fedakârlık yapmalarını gerektiren yasalardan oluşan ahlaki sistemin Tanrı inancı olmadan rasyonel olamayacağıdır. Tanrı inancı olmadığında ahlaki değerlerin doğruluk değeri kalmayacaktır.⁶⁵ Geçmişten günümüze yaşayan her insanın yaptığı eylemlerin doğru olup olmadığını kendi içinde denetlediği bilinen bir

⁶³ Sinnott-Armstrong, *Tanrısız Ahlak*, 16

⁶⁴ Cafer Sadık Yaran, *Din Felsefesine Giriş*, (İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2017), 72-96.

⁶⁵ Caner Taslaman, *Allah'ın Varlığının 12 Delili*, (İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2022), 149.

gerçektir. İnsan aklı ise bu eylemleri hem denetleyen hem de bu eylemler sebebiyle denetlenen konumunda olamaz. Eğer böyle bir yaklaşım kabul edilirse ortaya sadece göreceli bireysel bir ahlak çıkacağı için evrensel yasalardan söz edemeyiz. Fakat evrensel yasaların ve ahlaki ilkelerin içinde yaşadığımız da aşıkardır. Dolayısıyla diyebiliriz ki her aklın denetlenmeyi kabul edip benimsediği evrensel yasalar üst aklın iradesi sonucudur. Bu üst irade ise Tanrı'nın ta kendisidir.

Tanrı'nın varlığı lehine bir başka argüman niteliği taşıyan matematikten ve matematiğin doğasından bahsedebiliriz. Matematik evreni hassas bir şekilde tasvir etmektedir ve evrenle ilgili keşifler yapabilmemize olanaklar sağlamaktadır. Matematiğin evreni açıklama konusunda kaçınılmaz bir rol oynadığı bilimsel bir hakikattir. Dolayısıyla matematiğin evreni açıklama ve gözler önüne serme konusunda bizi aşan bir yönünün olduğunu söyleyebiliriz. Matematiğin ve matematiksel nesnelerin Tanrı'nın varlığı lehine bir argüman niteliği taşıdığını önermeler halinde şu şekilde ifade edebiliriz:

- a) *Sayılar gibi matematiksel nesneler ya gerçekte yoktur ya zihinden bağımsız bir şekilde vardır ya da zihne bağlı kavramlar olarak vardır.*
- b) *Matematiksel nesneler vardır.*
- c) *Matematiksel nesneler, zihinden bağımsız var olamazlar.*
- d) *Dolayısıyla matematiksel nesneler zihne bağlı kavramlardır.*
- e) *Eğer matematiksel nesneler bir zihne bağlı kavramlarsa, ezeli, zamansız ve sonsuz bir zihin var olmalıdır.*
- f) *Sonsuz, ezeli, zamansız bir zihin vardır.*⁶⁶

Evrenden bağımsız fakat evrenin izahı için kaçınılmaz olan matematiğin ve matematiksel nesnelerin evrene uygulanabilirliği bir iradenin neticesidir. Evren var olmasa da veya başka şekilde var olsa da matematiksel gerçekler insan zihninde değişmemektedir. Bu gerçekler evrenden bağımsızdır. Fakat evreni açıklama konusunda matematiğin mükemmel izah gücü, evren ve matematiği birbirine uygun hale getirmiş olan üst iradenin bir sonucudur. Evren ve matematiğin bir araya gelip uyumlu durması puzzle parçalarının birbirini tamamlaması gibidir.

⁶⁶ Enis Doko, *Allah'sız Ahlak Mümkün Mü?* (İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2020) s.105-106.

Walter Sinnott-Armstrong'un iddialarına yukarıda ifade edilenlerden başka çok farklı açılardan eleştiri getirmek mümkün olmakla birlikte konumuz esas itibariyle onun ahlak anlayışı olduğu için bu kadarıyla yetinmekteyiz.

2.3. WALTER SINNOTT-ARMSTRONG'UN ATEİST AHLAKININ ELEŞTİRİSİ

Walter Sinnott-Armstrong'un ateist ahlakının çeşitli problemler üzerinde şekillendiği bilinmektedir. Bu problemler onun ateizm argümanları olarak da zikredilebilir. Walter Sinnott-Armstrong, kendi ahlak anlayışına tanrısız bir temel aradığı için eleştiriye tabi tutacağımız bu problemler onun ateizminin ve ahlak anlayışının iç içe olduğunu göstermektedir.

2.3.1 Eser Adıyla Ortaya Konulan Gerekçenin Eleştirisi

Walter Sinnott-Armstrong *Tanrısız Ahlak* adlı eserin başlığında yer alan “Tanrısız” ifadesinin üzerini çizmiş ahlak kısmını yalın bırakmıştır. Bunu yapmaktaki amacı ise ahlakın tanrısız da ele alınabileceğini gösterip, ahlakın Tanrı'ya ya da dine bağlı olmadığını ifade etmektir.⁶⁷ Esas itibariyle yalın bir evrensel ahlaktan söz etmenin imkanını Tanrısız olmaya bağlamaktadır. Fakat bu konuda ifade edilmelidir ki ahlakı dinden bağımsız ele almak mümkünken, ahlakı Tanrı'dan bağımsız ele almak mümkün görünmemektedir. Bunu temellendirirken ifade edilecek en önemli husus ise ahlakın insanın yaratılışıyla ve özüyle bir tutulmasıdır. Çalışmamızın giriş kısmında ahlakın insanın yaratılışına bağlı bir haslet olduğuna dair ve insanın nefesine yerleşmiş bir meleke olduğuna dair çeşitli tanımlamalara yer vermiştik. Bu tanımlamalardan da anlaşılacağı üzere ahlak insanın yaratılışı ile birliktedir. Dolayısıyla ahlakın kaynağının Tanrı olduğunu ifade etmek için öncelikle insanın bir yaratıcı tarafından ahlak adlı meleke ile yaratıldığını ortaya koymak gerekmektedir.

Evrende yaşamını sürdürme çabası içinde olan insanların davranışlarının ve tutumlarının değerini ölçen evrensel ilkeler mevcuttur. Bu evrensel ilkeler her konumda ve şartta insanları iyi olana teşvik etmektedir ve kötü olandan sakındırmaktadır. Bu ilkelerin insanlar için geçerliliği, insanlık tarihinin başlamasından bu yanadır. Diyebiliriz ki evrensel ilkeler ilk insan ile birlikte başlayıp günümüze kadar genel geçerliliğini

⁶⁷ Sinnott-Armstrong, *Tanrısız Ahlak*, 11

korumaktadır. Fakat burada dikkatlerden kaçırılmaması gereken nokta ilk insanın genel geçer “iyi” olan bilgisi nereden gelmektedir. İnsanın henüz doğadaki canlılarla, tabiatla yüz yüze ve henüz toplumsal bilinç oluşmamışken karşılaştığı herhangi bir durumu iyi ya da kötü algılaması, daha önce hiç tecrübe etmediği doğa içerisinde ulaşabileceği bir bilgi türü değildir. Dolayısıyla bu iyi ve kötü algılama biçimi insanın yaratılışında güdüsel olarak bulunmaktadır. Gündüsel olarak formatif bir haslet olan bu iyi ve kötü algılama biçimi insanın kendi çabasıyla elde edebileceği bir bilgi değildir. Bunun en büyük göstergesi ise insanın iyi ve kötü algılama biçiminin düşünsel bir etkinlik ve özel bir çaba sonucu değil refleksif olarak yaratılışının bir gereği olmasıdır. Tüm bunlar ise bize insandan evvel iyiyi ve kötüyü bilen bir aşkın iradenin olduğunu ispatlamaktadır. Bu aşkın irade Tanrı’dır.

Bu açıklamalardan anlaşıldığı üzere ahlakın insanda var olması ilahi bir iradenin insanı yaratması nedenine zorunlu olarak bağlıdır. Bu durum ise ahlakın Tanrı kaynaklı olduğunu göstermektedir. Ahlakın Tanrı kaynaklı olduğunu ifade etmek dine bağlı olduğu anlamına gelmemektedir. Çünkü ahlak dinden ayrıldığında varlığından söz edilebiliyorken, Tanrı’dan ayrıldığında varlığından söz edilememektedir. Örneğin herhangi bir dine mensup olmayan ama ahlaklı olan kişiler dine bağlı olmayan bir ahlak taşımaktadırlar. Fakat bu ahlak onların yaratılışında bulunduğu için zorunlu olarak Tanrı kaynaklıdır. Dolayısıyla Tanrısız ahlakın mümkün olabileceğini ileri süren Walter Sinnott-Armstrong, aslında ateist kesimin ahlaklı olduğu yargısına, ahlakı dinden ayırarak ulaşabilirken, ahlakı Tanrı’dan ayırarak ise sadece kendi ateizmine dayanak oluşturmaya çalışmaktadır. Fakat görüldüğü gibi Tanrısız bir ahlak kanaatimizce mümkün değildir.

2.3.2. Kötülük Probleminden Yola Çıkılarak Ortaya Konulan Gerekçenin Eleştirisi

Kötülük problemi, Walter Sinnott-Armstrong’un kendi ateizmini temellendirirken kullandığı dayanaklardan biridir. Onun ahlak anlayışı kendi ateizmi ile aynı yönde ilerlemektedir. Kendisi bir ateist olduğu için ahlakı değerlendirirken ateizm perspektifini kullanmıştır. Kötülük problemi de bunun en büyük örneğidir. Ahlak anlayışını Tanrısız bir temele oturtmak için bu problemten yola çıkarak çeşitli iddialar geliştirmiştir. O iddiaları hatırlatmak önem arz etmektedir:

- a) Tanrı'nın dünyayı yaratması, mucizeler gerçekleştirmesi, huşuyla ibadet eden mümin kimselere zaman zaman görünmesi ileri sürülse de bu ifade edilenlerin hiç birisi Tanrı'nın iyi olduğunu göstermez.
- b) İyi niyetli olmayan kötü bir Tanrı dünyayı ve mucizeleri yaratamaz, bize de görünemez. Tam aksine Tanrı'nın ahlakın kaynağı olabilmesi Tanrı'nın iyi niyetli olmasına bağlıdır. Ahlaka aykırı bir Tanrı'nın verdiği emirlerin ahlaki yükümlülüğü olamaz.
- c) Bu nedenledir ki Tanrı'nın varlığına dair sunulan standart argümanların hiçbirisi ahlakın dine ya da Tanrı'ya bağlı olduğunu göstermemektedir.⁶⁸

Bu önermelerden yola çıkarak Tanrı'nın iyi olmadığını ileri süren Walter Sinnott-Armstrong, iyi olmayan bir Tanrı'nın ahlakın kaynağı olmayacağını ifade etmektedir. Ateistlere göre dünyayı yaratması ve mucizeler göstermesi Tanrı'nın iyi olduğunu göstermemektedir. Fakat teistler için durum bunun tersi istikametinde ilerlemektedir. Dünyayı yaratması, mucizeler göstermesi Tanrı'nın kötü olduğunu göstermemektedir. Hatta dindar teistler bu durumların sonucunda Tanrı'nın iyi olduğunu ileri sürmektedirler. Birinci öncülde dahi Tanrı'nın kötü olduğuna dair bir ispat bulunmazken ikinci öncülde Tanrı'nın adeta niyeti okunup ateist bakış açısıyla O'nun kötü olduğuna karar verilmiştir. Ardından ahlakın kaynağının Tanrı olarak kabul edilmesi Tanrı'nın iyi niyetine bağlanmıştır. Fakat burada ifade edilmesi gerekir ki ahlakın kaynağının Tanrı olmasının temel şartı Tanrı'nın sıfatları değil, Tanrı'nın mevcudiyetidir. Tanrı'nın iyi niyetli olup olmaması onun varlığıyla ilgili bir konu değildir. Yani diyebiliriz ki ahlakın varlığından söz etmek Tanrı'nın varlığıyla ilintili iken, ahlakın içeriğinin ne olduğu ve nasıl olduğu konusu Tanrı'nın sıfatlarıyla ilişkilidir. Dünyadaki kötülüklerden Tanrı'nın var olmadığı sonucu çıkmamakla birlikte Tanrı'nın kötü niyetli olmadığı sonucuna da varılabilir. Dünyada var olan kötülöklere bakıp bir akıl yürütme ile Tanrı kötüdür denilebiliyorsa, dünyadaki iyiliklere bakılıp Tanrı iyidir ve iyi niyetlidir de denilebilir. Bu durum bize Tanrı'nın iyi olup olmadığı sorgulamasının insanların algılar dünyasında geçerli olduğunu ifade etmektedir. Dolayısıyla ifade edebiliriz ki insanlar doğa, diğer canlılar ve kendi türleri ile karşı karşıyadır. Bu yaşam serüveni içerisinde insanlar, duygu dünyalarında ve zihinlerinde algılamış oldukları iyi ve kötü durumlardan yola çıkarak

⁶⁸ Sinnott-Armstrong, *Tanrısız Ahlak*, 15-16

Tanrı için bir sorgulamaya gitmektedirler. İnsanlar kendilerini kuşatan ölçücü değerleri (iyi – kötü, doğru – yanlış) denetleyen aşkın güç olan Tanrı'yı düşündükleri için Tanrı'nın da kendi algılarınca iyi olması kanaatindedirler. Fakat iyi olma ve kötü olma durumu Tanrı için söz konusu değildir. Tanrı'ya iyi niyetli veya kötü niyetli sıfatlarını atfedersek bu, Tanrı'nın denetleneceği bir merciye ilan etmek olur ki bu da tutarsız bir yaklaşımı doğurmaktadır. Çünkü böyle bir durum, bizi her denetleyenin bir denetleyicisine götürür ki bu da Tanrı'nın denetleyicisi kim? Onu denetleyen kim? Onun da denetleyicisi kim? gibi kısır döngüye giren bir sorular silsilesini beraberinde getirmektedir. Tanrı'nın iyiliğini ve kötülüğünü insanlar denetleyecek olursa bu da tüm varlığın kaynağı konumunda olan Tanrı'yı aciz kılmaktadır. O halde diyebiliriz ki algılara göre değişkenlik gösterebilen iyilik ve kötülük, değişmez bir Tanrı için söz konusu değildir. Tanrı iyiliğin ve kötülüğün üstündedir. Dünyadaki davranışların ve tutumların, iyiliğini ve kötülüğünü ölçecek ahlakilik ise Tanrı kaynaklıdır.

Burada konumuzu destekler nitelikte olduğu için Leibniz'in teodisesini ifade etmek önem arz etmektedir. Leibniz, içindeki kötülüklerden dolayı dünyanın mümkün en iyi dünya olmadığı görüşüne karşı çıkmaktadır. Tam aksine dünyanın mümkün en iyi dünya olduğunu ileri sürmektedir. O, bunu yaparken dünyadaki kötülüğün varlığını reddetmemekte ve parçalardaki kusurun bütünü mükemmelliği için gerekli olduğunu düşünmektedir. Leibniz, Augustine'nin “daha büyük iyilik ve özgür iradenin mümkün olması için kötülüğe izin verilmesi” düşüncesinden “kötülüğün var olduğu bir dünyanın, kötülüğün olmadığı bir dünyadan daha iyi olduğu sonucunu çıkarmaktadır. Leibniz'e göre mevcut dünya mümkün dünyaların en iyisi olduğu için dünyada var olan kötülükler Tanrı'nın varlığını yadsımak için yeterli değildir.⁶⁹ Çünkü Leibniz, kötülüğün dahi yapılmasına izin verilen bir dünyada özgür iradenin daha fazla ön plana çıkacağını düşünmektedir.⁷⁰

Burada Leibniz'in “içinde bulunduğumuz dünya mümkün dünyaların en iyisidir” görüşünün, Voltaire tarafından *Candide* adlı eserde hicvedildiğini zikretmek konumuz için önem arz etmektedir. Eserde Candide adlı iyi niyetli bir gencin, Almanya'da yaşadığı şatodan kovulduktan sonra Avrupa, Afrika ve Asya'da büyük felaketlerin tam ortasına

⁶⁹ Gottfried Wilhelm Leibniz, *Theodicy: Essays on the Goodness of God, the Freedom of Man and the Origin of Evil*, çev. E.M. Huggard (USA: Open Court Classics, 2005).

⁷⁰İbrahim Yıldız, *Delilci Kötülük Problemi* (Elis Yayınları, 2023), 29.

düştüğü anlatılır. Depremler, hastalıklar ve cinayetler arasında savrulan genç, dünyanın halini ve insanların kötülüğünü gördükçe de umutsuzluğa kapılmaktan kaçınmaz. Bu konu bağlamında Voltaire, içinde bulunduğumuz kötülüklerin yanında iyimser dünya hayaline sahip olmanın garipsenmesi gerektiğini vurgulamaktadır.⁷¹ Bu örneklerle bakarak mevcut kötülüklerin, dünyanın iyimser ve masum yüzünü örttüğünü söyleyebiliriz. Fakat durumun çözümünün ve izahının Tanrı'yı inkâr etme görüşünde yatmadığı aşikardır.

Bu izahlardan anlaşılaçağı üzere dünyadaki kötülüklerden Tanrı'nın var olmadığı ve iyi olmadığı sonucu çıkmamaktadır. Denilebilir ki Tanrı'nın varlığı ahlakın varlığını zorunlu kılmaktadır. Bu sonucu görmezden gelen Walter Sinnott-Armstrong, ahlakın kaynaklığı konusunu değil, kendi ateizmine ahlaki bir temel oluşturabilecek konuları gündeme getirmektedir.

2.3.3. Günahkâr Kavramından Hareketle Ortaya Konulan Gerekçenin Eleştirisi

Walter Sinnott-Armstrong, günahkâr kavramından hareketle ahlakın Tanrı kaynaklı olmadığını savunmaktadır. Ona göre ateistler Tanrı'ya inanmadıkları için günahkardırlar. Günahkâr olmak ise ahlaksızlıktır. Fakat Tanrı'ya inanmayıp bu günahla birlikte ahlaklı olan insanların durumu nasıl izah edilebilir? Teistlerin ateistlere bu yüzden ahlaksız gözüyle baktıklarını ileri süren Walter Sinnott-Armstrong bu durumdan mustarip olduğunu dile getirmektedir.⁷²

Walter Sinnott-Armstrong'un burada göz ardı ettiği ince bir çizgi bulunmaktadır. Günah ve sevap kavramları herhangi bir semavi dine mensup mümin kişi için geçerlidir. Dolayısıyla bir ateistin günahkâr olduğunu düşünmek kendi içinde çelişkiyi ifade eder. Çünkü günah ve sevap kavramlarının muhatabı olmak için her şeyden önce Tanrı'yı ve onun göndermiş olduğu dini benimsemek gerekmektedir. Dine mensup olan bir kişinin yapmış olduğu davranış ve tutumlar, dinin değerler ölçüsü esas alınarak günah ya da sevap olarak nitelendirilmektedir. Fakat ateist birisi için böyle bir dini değer söz konusu olmadığı için teistler gözünden ateist hiçbir zaman günahkâr ve ahlaksız olarak nitelendirilmeyecektir.

⁷¹ Voltaire, *Candide Ya Da İyimserlik*, çev. Berna Günen, Can Yayınları, İstanbul, 3. Baskı, 2025.

⁷² Sinnott-Armstrong, *Tanrısız Ahlak*, 32-33.

İfade edilmesi gereken bir diğer husus ise günah işleyenin ahlaktan yoksun olduğunu ileri sürmenin son derece yanlış olduğudur. Kanaatimizce ahlak, yaratılışın bir gereği ve getirisi olarak insanda var olan bir melekedir. Tanrı'nın insanı yaratırken mutlak iyi ve kötü olanın bilgisiyle yaratması ister inanan olsun ister inanmayan olsun her insanın ahlaklı olduğunu göstermektedir. Burada görüldüğü gibi ahlakın din ile bir ilişkisi görülmemektedir. Fakat ahlakın din ile ilişkisinin olmaması Tanrı'dan bağımsız olduğu anlamına da gelmemektedir. Bu hususu daha da açacak olursak insanın yaratılışının gereği kendisinde bulunan ahlakın güdüsel olarak kişide varlığını sürdürdüğünü söylemek mümkündür. Bu güdüsel ahlak, genel geçer ahlaki ilkeleri bilmektedir ve uygulamaktadır. Bu vesile ile hangi dinden olduğuna bakılmaksızın kişinin ahlaklı olduğuna hükmedilebilir. Din ile bu güdüsel olarak varlığını sürdüren ahlakın, kişinin ilahi buyrukları takip etmesi sonucu kendisini korumaya aldığı söylenebilir. Tanrı'nın buyruklarını ihlal edip günah işleyerek bu korumadan mahrum kalabilir. Fakat günah işledi diye kişi ahlaktan yoksun sayılmamaktadır. Yine benzer şekilde ister inanan olsun ister inanmayan, ahlaki yapısını yaşam içerisinde deformasyona uğratıp kötü olarak adlandırılabilir. Fakat bu teist ve ateist için de ahlakın ortadan kalktığı anlamına gelmemektedir. Dolayısıyla günah kavramından yola çıkıp ahlakın kaynağında Tanrı'nın olmadığını ifade etmek son derece tutarsız bir yaklaşımdır.

Bu başlık altında Walter Sinnott-Armstrong'un eleştiriye tabi tutulması gereken diğer ifadeleri de şunlardır: Tanrı'ya şükran ve minneti ancak Tanrı'yı bilenler ve varlığından emin olanlar duyabilir. Ateistlerin Tanrı'nın varlığını tam olarak bilemediği için ona inanmayı reddetmesinde ahlaken bir yanlışlık yoktur.⁷³ Walter Sinnott-Armstrong'un bu görüşlerinde göz ardı ettiği husus, bu konunun ahlaken bir doğruluğun ya da yanlışlığın konusu olmamasıdır. Burada dikkatlerin yoğunlaşması gereken nokta Tanrı'nın bilinebilirliği problemidir. Bu konu ahlaki değerler konusu içerisinde değerlendirilemez. Ateistlerin Tanrı'nın bilinebilirliği konusunda bir kabul veya ret eğilimi içinde olmaları, onları ahlaken kötü ya da iyi yapmaz. Walter Sinnott-Armstrong'un buradaki niyeti Tanrı'yı tam bilemediği için reddeden ateistin ahlaksız görülmemesi arzusudur. Bu şekilde ateist olmalarını masumlaştırma çabasına giren

⁷³ Sinnott-Armstrong, *Tanrısız Ahlak*, 34

Walter Sinnott-Armstrong, ateistlerin ahlakını kurtarmaya çalışmaktadır. Fakat bu husus ahlakın bir alt başlığı değildir.

2.3.4. Kutsal Kitaptan Yola Çıkılarak Ortaya Konulan Gerekçenin Eleştirisi

Kutsal kitap teorisiyle ahlakın Tanrı kaynaklı olmadığı görüşünü iki husus üzerinde temellendiren Walter Sinnott-Armstrong, bu konuya yalnızca evangelik Hristiyanlığı esas alarak yaklaşmaktadır. İlk mesele Walter Sinnott-Armstrong’a göre Evangelik Hristiyanların ateistlere asla güvenmedikleridir. Ona göre ateistlere güvenmeme duygusunu ise insanlara Kitab-ı Mukaddes aşılarmaktadır. Kitab-ı Mukaddesin içerisinde Tanrı’nın inayeti olmadığı için mahvolmuş insanların hikayelerine değinilmektedir. Hristiyan teolojisine göre erkek ve kadın yasaklı meyveyi yiyince asli günahı miras almışlardır. Bu günahı kurtulmanın yolu olarak İsa’nın kurban edilmesi zikredilmiş aksi takdirde diğer insanların bu günahla ilelebet ahlaksız olarak kalacakları söylenmiştir. Walter Sinnott-Armstrong ise buradan hareketle Kitab-ı mukaddese inanmayan ve kabul etmeyen ateistlerin ahlaksız olarak görülmesine karşı çıkmıştır. Kitab-ı Mukaddese göre ateistlerin güvenilirmez ve günahkâr olmaları, mahvolmuş kişiler olmaları kutsal emirlerin ahlakiliğini ateistlere sorgulatmıştır. Fakat Walter Sinnott-Armstrong’un burada düştüğü en büyük yanlış evangelik Hristiyan teolojisinde olan bir hususu evrensel olan ahlaka hamletmesidir. İkinci mesele ise Kitabı Mukaddese tabi olmayan kişilerin, sırf bu kutsal kitaba tabi olmadıkları için zina, yalan, hırsızlık, cinayet vb. suçlara düşebileceğidir. Walter Sinnott-Armstrong ise buradan hareketle kutsal emirlerin ahlaki olmadığını ileri sürerek bu durumu reddetmektedir.⁷⁴ Sırf kutsal emirlere tabi olmadığı için kişilerin böylesine büyük günahlara düşebileceği görüşüne Walter Sinnott-Armstrong Hristiyan dogması olarak bakmaktadır. Fakat Hristiyan teolojisi ahlakın kaynaklığı konusuna bir çözüm olarak sunulamaz ve kabul edilemez.

Ahlakın varlığının, Tanrı’nın varlığına yaratılış itibariyle zorunlu olarak bağlı olduğunu ifade etmiştik. Bu zorunluluk esası din ile dolaylı yoldan ilişkili iken, Tanrı ile doğrudan ilişkilidir. Dolaylı olarak din ile ilişki halinde olan ahlak, dinin emirleri niteliği taşıyan kutsal emirler ile de ilişkilidir. Bu kutsal emir ilişkisi insanda var olan ahlakı

⁷⁴ Sinnott-Armstrong, *Tanrısız Ahlak*, 37.

korumak için önem arz etmektedir. Fakat kutsal emirleri benimsemeyen insanların sırf kutsal emirleri benimsemedikleri için ahlaksızlıklara düşeceklerini söylemek bir yanılgıdan ibarettir. Hristiyan teolojisinin bu şekilde bir söylemi kendi bünyesinde barındırması ahlakın Tanrı kaynaklı olmadığını söylememizi gerektirmemektedir. Dolayısıyla Walter Sinnott-Armstrong, Hristiyan teolojisinden yola çıkarak ilahi emirleri ve bu emirlerin ahlak ile ilişkisini reddetme hatasına düşmektedir.

Ahlaksal yaşam alanını Tanrı, ilahi emirler ile korumaktadır. İnsanlar kendilerinde var olan ahlakı toplumsal yaşama alanında iken keşfedebilirler. Bu konuda Emile Durkheim Gerçekten ahlaksal yaşam alanı, ancak ortaklaşa yaşam alanının başladığı yerde başlar ya da başka türlü söyleyecek olursak toplumsal varlıklar olduğumuz ölçüde ahlaksal varlıklarız demektedir.⁷⁵ Toplumsallaştıkça ahlaki davranışların önemi insanlar nazarında daha da artmaktadır. Bu ahlaki önemin artışı insanların algılarında bir hassasiyet oluşturup evrensel ahlaki ilkelerin yanında bireysel ahlaki normları da beraberinde getirebilir. İlahi emirlerin gerekliliği burada devreye girmektedir. Evrensel ahlaki ilkelerin yanında bireyselleşmiş ahlaki ilkeler kendisini gösterdiği için toplumsal yaşam içinde deforme olabilirler. Çünkü bireysel algılar her daim değişmeye hazır haldedir. İlahi emirler ile bu etkilerden kaynaklanacak deformasyon sürecinin önüne geçilmektedir.

2.3.5. Tanrı İnancının Gereksizliğinden Hareketle Ortaya Konulan Gerekçenin Eleştirisi

Walter Sinnott-Armstrong, bu kısımda insanların toplum içinde iyi veya kötü işler yapmasının Tanrı inancı ile ilgili olmadığını ileri sürmektedir. İnsanlar, etrafındaki kişilere iyilikler yaparak ahlaklı bir birey olarak tanınırken kötü işler yaparak ahlaksız bir birey olarak da tanınabilir. Benzer şekilde bu durumun da Tanrı inancı ile bir bağının bulunmadığını ileri sürmektedir.⁷⁶ Fakat bu kadar farklı insan mizacının bulunduğu toplumsal yaşam içerisinde herkes için geçerli olabilecek iyi ve kötü algısının bulunması toplumsal bir ortak beklentinin sonucudur. Bu ortak beklenti insanların mizacında kendini göstermediğinde dahi problemler çıkabilirken, insanın yaratılışının bir getirisi olarak

⁷⁵ Emile Durkheim, *Ahlak Eğitimi*, çev. Hüsen Portakal (İstanbul: Cem Yayınevi, 2016), 76.

⁷⁶ Sinnott-Armstrong, *Tanrısız Ahlak*, 39.

adlandırdığımız ahlak konusunda kendini göstermediğinde kaos yaşanabilir. Nitekim toplumların ve kişilerin hayatın akışkanlığı içerisinde birbirlerinden iyi ve faydalı olanı beklmeleri dahi üst bir iradenin bunu insanlara aşladığının göstergesidir. Wittgenstein bu duruma şöyle bir örnekleme yapmaktadır: İnsanların aynı mizah algısına sahip olmadıkları durumu düşünelim. O zaman ortaya nasıl bir vaka çıkar? Birbirlerine uygun tepkiler göstermezler. Belli insanların birbirlerine top atma oyunu oynadığını hayal edelim. Her kişi, topu diğerine attıktan sonra topun geri atılmasını beklemektedir. Fakat kimileri topu geri atmak yerine cebine koyabilirler.⁷⁷ Bu örneği hayata ve toplumsal yaşama uyarlamak mümkündür. Toplumsal olarak tanıdığımız ve tanımadığımız insanlardan iyi olanı yapmasını beklemek doğal bir durumdur. İnsanlar hakkında böyle bir beklentiye girmek onları iyi yapmayacağı gibi bu beklentiye de karşılamamaktadır. Oysa bu beklentinin her insanın yaratılışının bir getirisi olan ahlak ile karşılanabileceği aşıkardır. Toplumsal genel geçer saygı ve sevgi bu şekilde karşılanabilir. Burada Tanrı inancının gerekliliği devreye girmektedir. Çünkü milyarlarca farklı kişiliğe sahip insanın, dünyanın var oluşundan beri hep birlikte aynı beklenti ile yaşaması bir iradenin neticesidir. Bu durumun felsefi temellendirmesi yapılacak olursa şunlar ifade edilebilir: Beklenti içinde olmak ya da bir şeyi elde etmeyi beklemek bir eksikliğin sonucudur. Ancak beklenen şey elde edildiğinde eksiklik giderilmiş olacaktır. Burada ateistlere şu soru yöneltilir: İnsan bu eksikliği nereden almıştır? Çünkü hiçbir insan bu eksikliği düşünsel bir etkinlik ve bir emek sonucu yüklenmemiştir. Bu beklentiye yönetmek İnsanoğlunun kendi iradesinde olsaydı, ilk başta bu eksikliği gidermeyi isterdi. Fakat bu üzerimize giydirilmiş amaçlılık ve beklenti ile doğan eksiklik, ilahi bir iradenin var olduğunun ispatıdır.

2.3.6. Seküler ve Dindar Toplum Karşılaştırmasıyla Ortaya Konulan Gerekçenin Eleştirisi

Walter Sinnott-Armstrong'un ateist ahlak yapısının önemli gerekçelerinden biri de dindar ve seküler toplumun mukayese edilmesidir. Dindar ve muhafazakâr toplumların ahlaklılığından bahsederken dinden bahsetmemek mümkün görünmemektedir. Dindar toplumlar ahlaki olan her şeyi dinin bir buyruğu ve ahlaki olmayan her şeyi de dinin bir

⁷⁷ Ludwig Wittgenstein, *Kesinlik Üstüne + Kültür ve Değer*, (İstanbul: Metis Yayınları, 2020), 225.

yasağı olarak görmektedirler. Dolayısıyla dindar toplumlarda ahlaklı olmak dindar olmakla doğru orantılıdır. Bu durum seküler toplumlarda ise tam aksi istikamettir. Seküler toplumlarda ise dindarlık toplumsal değil, bireysel bir olgudur. Dolayısıyla genel olarak toplumun ahlakiliği bireysel dindarlıklarla açıklanamayacaktır. Seküler toplumlarda dindarlığın az olması ya da hiç olmaması, o toplumda ahlakın olmadığını göstermediği gibi ahlakın hâkim olduğunu da göstermemektedir. Bu mukayeseden sonra Walter Sinnott-Armstrong şu tezi ileri sürmektedir: Dindar toplumlarda ahlaklı olmak dinin emirlerine bağlı olmakla mümkündür. Armstrong, bir kişinin yapmış olduğu iyiliği Tanrı'nın emri olduğu için yapmasının, cenneti kazanmak için ve cehennemden kaçınmak için yapmasının ahlaki olarak değerlendirilemeyeceği kanaatindedir.⁷⁸ Çünkü ona göre burada kişi artık iyilik için iyilik yapmamış, cenneti kazanmak için ve cehennemden korktuğu için iyilik yapmıştır. Bu ise insanın niyetinde bir belirsizliğe yol açmıştır. Fakat durum seküler toplumlarda farklılık arz etmektedir. Seküler toplumlarda ise sadece iyilik yapmak için iyilik yapılmaktadır.

Burada Walter Sinnott-Armstrong'a getirilebilecek eleştiriler arasında başlıca ifade edilmesi gereken husus, iyi eylemlerin kaynağı konusudur. O her ne kadar teistlerin iyi eylemlerinin kaynağını Tanrı'nın cennet mükafatı olarak görse de durum bundan çok başkadır. İyi eylemlerin kaynağı ister teist olsun ister ateist olsun tüm insanlarda aynıdır. Seküler toplumların iyilik için iyilik yapma sloganı muallakta kalmaktadır. İyilik için yapmak aslında Tanrı için iyilik yapmakla aynı anlama gelmektedir. Herhangi bir eylemin davranışın karşılığında iyi veya kötü diye bir algıya sahip olmak insanın fitratıyla alakalıdır. Bu algının insanın fitratında olduğuna dair en büyük ispat ilk insan örneğidir. Dünyadaki ilk insan, yapmış olduğu herhangi bir eylemin karşılığının iyi veya kötü olduğuna kendi düşünsel etkinliğinin sonucunda varmamıştır. Örneğin tabiatın içinde henüz bir toplumla muhatap olmadan sadece doğanın ve iki insanın yer aldığını düşünelim. Ağaçtan topladığı elmaları diğer arkadaşıyla paylaşan bireyin, arkadaşının bu durumu iyi algılamasına şaşıracağı düşünülemez. Ya da arkadaşından elmaları alan kişinin ben neden mutlu oldum ve bu durumu neden hoş karşıladım diye bir sorgulamaya gitmesi de son derece absürt durmaktadır. Dolayısıyla insanların iyi ve kötü bilgisi yaratılışlarının bir gereği olarak kendilerinde mevcuttur.

⁷⁸ Sinnott-Armstrong, *Tanrısız Ahlak*, 44,46

İnsanların doğal olarak iyiliği arzu etmesi onların yaratılışına bunu güdüleyen Tanrı'dan kaynaklanmaktadır. İyiliğin kendisi Tanrı kaynaklı olduğu için, iyilik için iyilik yapmak Tanrı için iyilik yapmak demektir. Burada Türk Halk Edebiyatının en önemli isimlerinden olan Yunus Emre'nin bir dörütlüğünü zikretmek konuyu başka açılardan açıklığa kavuşturmak için önem arz etmektedir. Yunus Emre: *Cennet cennet dedikleri / Bir ev ile birkaç huri / İsteyene ver anları / Bana, Seni gerek Seni*⁷⁹ dizelerini dile getirmektedir. Dolayısıyla bu dizelerden de açıkça görebilir ki Tanrı için iyi olmak ve ahlaki davranmak, cennet ve cennet içindeki nimetlerin çok ötesindedir. Kâmil bir müminin, cennet arzusu ve cehennem korkusunun ötesinde yalnızca Tanrı'yı arzu ederek ahlaki eylemlerde bulunduğunu görmek mümkündür. Bu şekilde kişi ödüle ulaşmak için ve cezadan kurtulmak için değil, ödülün de cezanın da sahibi olan Tanrı'nın kendisi için ahlaklı davranmaktadır. Asıl arzu edilen Tanrı'nın bizatihi kendisidir.

İyilik için iyilik yapma veya Tanrı için iyilik yapma eğilimi yaşamın akışkanlığı içerisinde deforme olabilir. Bunu korumak ve diri tutmak için cennet ve mükafat vaadi bir teşvikten ibarettir. Bu teşviğin insanların iyi eylemlerinin kaynağını oluşturmadığı aşıkardır. Cennet vaadi insanların iyi eylemlerinin kaynağını oluşturmamakla birlikte, bu eylemlerin niceliğine ve sürekliliğine etki eden bir konum arz etmektedir. Walter Sinnott-Armstrong'un dindar toplumlardaki insanların cennet için iyilik yaptıklarını ve bunun iyilik sayılmaması gerektiğini düşünmesi, kendisi gibi ateistlerin inandığı bir cennetin olmamasından ileri gelmektedir.

2.3.7. Zarar Esasından Hareketle Ortaya Konulan Gerekçenin Eleştirisi

Walter Sinnott-Armstrong'un kendisi açısından ortaya attığı en önemli iddia zarar esaslı bir ahlak anlayışıdır. Bu anlayışa göre eylemlerin ahlaki değerini ölçmek için fayda ve zarar temellendirilmesi yapılmaktadır. Bir eylem bir başkasına zarar veriyorsa bu ahlakdışı olarak algılanmaktadır. Benzer şekilde bir eylem bir başkasına fayda veriyorsa bu da ahlaki bir davranış olarak görülmektedir. Walter Sinnott-Armstrong'un, kişinin kendisine verdiği zararları ise ahlakdışı olarak değil akıldışı olarak nitelendirdiği

⁷⁹ Yunus Emre, *Dîvân* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2021), 295.

bilinmektedir.⁸⁰ Eylemin zarar temelli olmasının ahlaksızlık olarak algılanmasına yeteceğini düşünen Armstrong, burada Tanrı inancının gerekli olmadığı kanaatindedir.

Walter Sinnott-Armstrong'un burada ahlakı yalın olarak ele almadığı çok net bir şekilde görülmektedir. Ateizmine bir dayanak oluşturmaya çalışan Walter Sinnott-Armstrong, kötü eylemlerin temeline zararı, iyi eylemlerin temeline faydacılığı oturtarak ahlakı dinden ve Tanrı'dan soyutlamaya gitmektedir. Walter Sinnott-Armstrong'a eleştiri getirmeyi uygun bulduğumuz ilk husus zarar esasının ahlakın kaynağı olarak görülmesidir. Zarar kavramı insana bağlı olarak olaylara ve durumlara göre kendini göstermektedir. Zararı ahlakın üstünde ve ahlaka kaynak olarak görmek onun herhangi bir olaya ve duruma bağlı olmamasını zorunlu kılmaktadır. Fakat zarar esası varlığını ancak insan ve insana bağlı durumlar söz konusu olduğunda göstermektedir. Çünkü zarar esası insanların olayları algılama biçiminden ortaya çıkmaktadır. Bu ise ahlaka kaynaklık edecek zarar esasının, kendini ortaya çıkaracağı uygun bir durum bulduğunda mevcut olacağını göstermektedir. Aksi durumda kendisini ortaya çıkaracağı bir olay ya da durum gerçekleşmediğinde zarar esasının mevcudiyetinden söz edilemeyecektir. Dolayısıyla kaynak olma vasfı mantıksal olarak bazen var olan bazen var olmayan olamaz. Bu da bize göstermektedir ki ahlaka kaynaklık edecek olgu zarar esası değildir.

Walter Sinnott-Armstrong'un bu başlık altında eleştirilmesi gereken bir diğer yönü ise insanın kendine verdiği zararı ahlakdışı olarak değil akıldışı olarak ele almasıdır. İnsanın ahlaki yükümlülüğü yalnızca başka insanlara karşı değildir. Çünkü insanın içinde bulunduğu evrene, etrafındaki canlılara, nesnelere, diğer insanlara ve kendine karşı olan sorumluluklarını ahlak olarak tanımlamak mümkündür. Dolayısıyla insanın kendine karşı da bir takım ahlaki sorumlulukları vardır. Burada insanın kendine karşı ahlaki vazifelerine yönelik şöyle bir tanım yapılabilir: İnsanın kendine karşı ahlaki yükümlülüğü, bünyesindeki nefsi muhafaza etmek ve yükseltmektir.⁸¹ Yani nefsi maddi, manevi hastalıklardan korumak, onu inkişaf ve tekemmül ettirmek diyebiliriz. Dolayısıyla insanın kendine karşı en büyük ahlaki vazifesi, kendini keşfedip ve terbiye edip, benliğini bir örneklik haline getirmesidir. Bu şekilde kişi kendini bulunduğu toplum içinde ahlaklı bir birey olarak bulacaktır. Üstelik bu konu Walter Sinnott-Armstrong'un zarar esas anlayışı ile de çelişmektedir. Çünkü insanın kendine vermiş olduğu zarardan ötürü onu

⁸⁰ Sinnott-Armstrong, *Tanrısız Ahlak*, 67,99.

⁸¹ Ahmed Hamdi Akseki, *İslam Dini; İtikat, İbadet ve Ahlak* (Ankara: Güzel Sanatlar Matbaası, 1969), 230.

seven kişiler de ıstırap duyabilir. Bu durumda insan kendisine zarar verse de başkalarının da zarar görmesine neden olmuştur. Bunun yanında insanın kendisine zarar verme eğilimi, toplumda kötü bir örneklığe yol açacağı için ahlakdışı bir davranış olarak kendini göstermektedir. İnsanın kendine zarar vermesi toplumu psikolojik ve sosyolojik yönden kötülüğe sürüklemektedir. Aynı zamanda ahlakilik zarara göre değil, yani eylemin sonucunda zarar görene göre değil zarar verene göre belirlenir. Burada eylemi yapan bu eylemin sonucunda zarar da görebilir. Mesela kahramanca savaşan bir savaşçının yaptığı eylem sonucunda zarar görmesine rağmen biz onu kahraman diye addedip överiz. Dolayısıyla eylemin ahlakiliğini zarar olgusuna bağlamak son derece yanıltıcı diyebiliriz. Rousseau'nun dediği gibi insanın ilk uyacağı yasa, varlığını korumak; yapacağı ilk şey de kendine borçlu olduğu özeni göstermektir.⁸² Ahlaki değerler insanın kendine karşı ve diğer insanlara karşı bütün davranış ve tutumlarını kapsamaktadır. Çünkü ahlak zarar esaslı gibi durumlara bağlı gerçekleşen bir kaynağa değil, kuşatıcı olan Tanrı kaynağına bağlıdır.

2.3.8. Tanrı'nın Emirlerinin Tahlilinden Hareketle Ortaya Konulan Gerekçenin Eleştirisi

Walter Sinnott-Armstrong ilahi emirleri tahlil ederken ilahi emirlerin içerdiği ahlaki ilkeleri değerlendirmeye almaktadır. Bu ahlaki ilkelerin ilahi emirler içerisinde olmadığına da aynı ahlaki geçerliliği taşıyacağını ileri sürmektedir. Walter Sinnott-Armstrong'a göre evrensel ahlaki geçerlilikler zamana ve mekâna göre değişmemektedirler. Dolayısıyla ona göre Tanrı emirlerine gerek olmadan da Tanrı inancı olmadan da bu geçerlilikler bilinebilir. Örneğin ona göre tecavüz eylemi, Tanrı olsa da olmasa da kötüdür ve bunun için Tanrı'ya iman etmeye gerek yoktur. Yani Walter Sinnott-Armstrong, bir nevi evrensel ahlaki ilkeleri bilimsel gerçeklikler gibi değişmez görmektedir.⁸³

Walter Sinnott-Armstrong'a bu konu üzerinden birçok eleştiri yapılabilir. Örneğin o, ahlaki evrensel ilkelerle ve bilimsel gerçekliklerin zamana ve mekâna göre değişkenlik göstermediği kanaatindedir. Su yüz derecede kaynar ifadesinin tarih öncesi dönemlerde

⁸² Jean-Jacques Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, çev. Vedat Günyol (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2022), 4.

⁸³ Sinnott-Armstrong, *Tanrısız Ahlak*, 104.

ifade ettiği gerçeklik ile günümüzde ifade ettiği gerçeklik aynıdır. Benzer şekilde üçgenin iç açıları toplamı yüz seksendir ifadesi de zamana göre değışmemektedir. Burada Tanrı inancının gerekliliği kaçınılmazdır. Bu durum şöyle temellendirilebilir: Bilimsel gerçeklikler insanın dünyada yoktan icat ettiği olgular değil, keşfettiği hakikatlerdir. Yani bu hakikatlerin olması insanın varlığına bağlı değildir. İnsanın ortadan kaldırıldığını varsaydığımızda bilimsel hakikatlerin yok olduğunu ifade edemeyiz. Bilimsel hakikatlerin varlığı, insanın varlığından ve yokluğundan etkilenmemektedir. O halde zihinlere gelen soru şudur. İnsanın varlığından asla etkilenmeyen bilimsel gerçekliklerin garantörü kimdir? Dolayısıyla burada bilimsel hakikatlerin denetleyicisi ve garantörü olarak Tanrı'nın varlığından söz etmek kaçınılmazdır. Ahlaki ilkelerin değışmezliği hususu, insanın yapısının bu ilkelere uygunluğundan kaynaklanmaktadır. Bu uygunluk ise yine Tanrı'nın varlığını ispatlamaktadır. Bu durum ise şöyle izah edilebilir: Hiçbir insan dünyaya gelmeden kendisini evrensel ahlaki ilkelere uyum sağlama noktasında irade sahibi bulmamıştır. Yine hiçbir insan, dünyaya gelmeden evvel doğumundan ölümüne kadar evrensel ahlaki ilkelere bağlı kalacağına dair hazırlık yapmamıştır. Dolayısıyla güdüsel olarak var olan ahlak bir güdüleyicinin iradesidir. Değışen zaman ve mekân içerisinde, değışmez evrensel ahlaki ilkelere karşı duramama özelliği insanın iradesi ile ilgili değil yaratılışı ile ilgilidir. Çünkü evrensel ahlaki ilkeler sağlıklı bir bireyin muhalif olmayacağı muhtevaya sahiptir. Bu ise insanın yapısının iyi olana meyilli kötü olana ise uzak bir zorundalığa sahip olduğunu göstermektedir. Bu zorundalık ve gereklilik ise insanın kendi kendine hükmetmesinin bir sonucu değil, üst bir iradenin varlığının kanıtıdır.

Bu konu bağlamında Taha Abdurrahman'ın *Amel Sorunsalı* adlı eserinde küresel bir ahlaktan bahsettiği bilinmektedir. Taha Abdurrahman küresel ahlakın kaynağını insanın canlı ahlaki deneyiminden aldığını ifade etmektedir.⁸⁴ Tüm milletlerce kabul edilebilecek küresel bir ahlaktan bahsetmenin ancak insanların ahlaki tecrübelerinden sonra mümkün olabileceğini ifade etmek gerekir. Ahlaki tecrübeler evrensel ahlaki ilkelere ışık tutmaktadır da diyebiliriz. Kötü bir olaya şahitlik etmiş tüm insanların ahlaki tecrübesi o olayı genel geçer kötü kılmaktadır. Bu ise ortak algının ilahi bir algı tarafından bir arada tutulduğunu göstermektedir.

⁸⁴ Taha Abdurrahman, *Amel Sorunsalı*, çev. Tahir Uluç (İstanbul: Pınar Yayınları, 2021), 125.

Walter Sinnott-Armstrong'un Tanrı'nın emirlerinin tahlilinden hareketle ahlakın dine bağlı olmayacağı kanaatinin oluşmasında etkili olan bir diğer konu ise Tanrı'nın İbrahim peygambere buyruğudur. Tanrı İbrahim peygambere oğlu İsmail'i kurban etmesini emretmiştir. Fakat bu emri ateist düşünceye sahip Walter Sinnott-Armstrong, bir cinayet türünden algılamaktadır. Ona göre Tanrı eğer cinayeti emrediyorsa tecavüzü emretmeyeceğini de bilemeyiz.⁸⁵ Bu yüzden Armstrong ahlakın dine ve ilahi emirlere bağlı olmadığı kanaatindedir. Fakat burada dikkat edilmesi gereken konu şudur ki Tanrı, İbrahim peygambere oğlun İsmail'i öldür dememiştir. İsmail'i kurban et demiştir. Bu iki husus arasında farklar vardır. Kurban kavramı inananlar için bir ibadet ve Tanrı'ya teslimiyetin ifadesidir. Aynı konunun devamında Tanrı'nın İbrahim peygamberin oğlu İsmail peygamberi öldürmesine müsaade etmediği de ortadadır. Tanrı'nın bu eylemi istemesiyle kullarına çeşitli öğretiler aşıladığı da aşıkardır. Bu, Tanrı ile O'na inananlar arasında bir ilişkiyi göstermektedir. Kurban kavramı Tanrı'ya inanmayanlar için farklı bir çağrışında bulunabilir fakat bu Tanrı'ya inananlar için bir ahlakdışı konu olarak görülememekte aksine faziletli bir durum olarak ele alınmaktadır. Bu açıklamalardan sonra Tanrı'nın İbrahim'e verdiği emrin mantıksal analizine birkaç açıdan bakabiliriz.

Bir görüşe göre, İbrahim Peygamber açısından ortada çelişkili görünen bir emrin varlığından söz edilmeyebilir. Çünkü İbrahim Peygamberin, çocuk kurban etme ritüelinin yaygın olarak görüldüğü pagan bir toplumda yaşadığı bilinmektedir. Dolayısıyla çocuk kurban etme olayı İbrahim peygamberin gözünde, günümüz insanının gördüğüne nazaran daha normal olması ihtimaller dahilindedir. Yani İbrahim, Tanrı'nın böyle bir şeyi yasakladığından belki de haberdar bile değildi. Sonunda İbrahim oğlunu kurban etmesi Tanrı tarafından engellenir ve fidye olarak ondan bir hayvan kurban etmesi istenir. Bu olayla İbrahim'e, gerçek Tanrı'nın niçin pagan Tanrı'ları gibi çocuk kurban etmeyi emretmeyeceğinin ve bunun niçin kötü bir iş olduğunun yaşatılarak gösterildiği düşünülebilir. O halde diyebiliriz ki İbrahim'e çocuk kurbanının neden yanlış olduğu iyice içselleştirilerek ve yaşatılarak gösterilmiştir. Bu vesile ile toplumdaki bir ritüelin ahlakilik kazandığını da ifade edebiliriz.⁸⁶

⁸⁵ Sinnott-Armstrong, *Tanrısız Ahlak*, 110

⁸⁶ Cemre Demirel, *Ahlak Felsefesinde Tanrı Nerede?* (İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2024), 255-256.

Bkz. C. Stephan Evans, *Kierkegaards, Ethic of Love: Divine Commands and Moral Obligations*, New York, Oxford University Press, 2004.

Bir ikinci yaklaşım olarak istisnai durumlarda muafiyet hali zikredilebilir. Daha yüksek bir iyi için ahlaki yasalardan muafiyet durumu söz konusu olabilir. Mesela yalan söylemek normal şartlarda yanlıştır. Ancak eli silahlı bir adama aradığı masumun yeri konusunda yalan söylemek ahlaken doğru olandır. Tanrı da bu türden istisnalar yapabilir.⁸⁷ İbrahim ve İsmail olayında (Yahudi ve Hristiyanlarda İbrahim ve İshak) Tanrı'nın insanlara göstermek istediği en yüksek iyi denilebilecek birçok şey gizlidir. Örneğin teslimiyet, fedakârlık, bağlılık, sadakat vb. birçok erdem zikredilebilir.

İbrahim Peygamber ve kurban hadisesinin değerlendirilmesi açısından ünlü varoluşçu düşünür Soren Kierkegaard'ın *Korku ve Titreme* adlı eseri büyük önem arz etmektedir. Kierkegaard'ın söz konusu eserinde etik ve dini alana ilişkin yoğun olarak yaptığı çözümlemeler, ahlâk ile iman arasındaki ilişkinin sorgulanmasını ve problematikler hâlinde ortaya konulmasını beraberinde getirmektedir.⁸⁸ Fakat eser içerisinde iman ve ahlak arasındaki çözümleme kurban hadisesi üzerinden işlendiği için esas konumuz olan kurban hadisesinin çözümlemesine odaklanmak temel gayemiz olacaktır.

Kurban hadisesinin dışardan bir gözle bakıldığında bir cinayet niteliği taşımadığını Kierkegaard, iman ve teslimiyet kavramlarının derinlemesine analizini yaparak ifade etmeye çalışmıştır. Kierkegaard, *Korku ve Titreme* adlı eserinde bu olay için dört farklı senaryo okuyucu gözünde canlandırmıştır. Eser incelendiğinde açıkça görülebilir ki anlatılan her senaryoda İbrahim, asla şüphe etmeden kurban etme fiili üzerine bir tutum sergilemiştir. Bu senaryolardan sonra eserde Kierkegaard şunları ifade etmiştir:

*“Benim burada İbrahim'in hikayesini anlatmaktan kastım bu olayda yatan diyalektiği gün ışığına çıkarmak, imanın ne korkunç bir paradoks olduğunu göstermek; bir cinayeti kutsal yapmayı ve Tanrı'yı hoşnut kılan bir harekete dönüştürmeyi başaran bir paradoks, o hiçbir düşünce tarzıyla kavranılamaz, zira iman düşüncenin tam bıraktığı yerden başlar.”*⁸⁹

Kierkegaard'ın kurban hadisesini çok farklı bakış açılarıyla değerlendirdiğini söylemek mümkündür. Fakat kanaatimizce Kierkegaard'ın ileri sürdüğü en kuvvetli

⁸⁷ Demirel, *Ahlak Felsefesinde Tanrı Nerede?* 256.

⁸⁸ Mügem Kızılcık, “Søren Kierkegaard'ın ‘Korku ve Titreme’ Adlı Eseri Üzerine Felsefi Bir Çözümleme Denemesi”, *Ahlak Çalışmaları ve Ahlak Felsefesi Dergisi* 4/1 (2024).

⁸⁹ Soren Kierkegaard, *Korku ve Titreme*, çev. Nur Beier (İstanbul: Pinhan, 2021), 75.

argümanı zikretmek konun açıklığa kavuşması için önem arz etmektedir. Tanrı, İbrahim'den İshak'ı (İslam teolojisinde İsmail'i) talep ettiğinde, İbrahim'in gözünü kırpmadan oğlunu alıp Moriya Dağına götürmesini Kierkegaard, yüksek ve ulaşılmaz bir iman şuuruyla açıklamaktadır. İbrahim yola çıkarken aklını bırakıp yanına inancını almıştı. Bu yüksek ve erişilmez iman şuurunun İbrahim'de oluşturduğu bilgi ise Tanrı'nın İbrahim'den oğlunu talep etmeyeceğiydi. İbrahim, en başından beri Tanrı'nın oğlunu talep etmeyeceğini biliyor ve öyle inanıyordu. Fakat bu bilgiye ve inanca, İbrahim gibi aşılmaz, yüksek bir iman sahibi erişebilir ve bu sınamayı başarıyla geçebilirdi. Eğer oğlunun kurban edilmesi istense İbrahim ona da hazırды. Çünkü İbrahim bir iman şövalyesiydi. Nitekim İbrahim, Tanrı'ya duyduğu derin teslimiyet ile bıçağı çektiğinde, hem Tanrı'ya olan imanı ve aşkı hem de oğlunu geri kazandı. Çünkü Tanrı bu andan sonra teslimiyet sınavını başarıyla vermiş İbrahim'den oğlunu değil, kurban olarak koç talep etmişti. Nitekim hikâyenin tüm dillerde nasıl sonlandığına bakılırsa İbrahim hiçbir şey kaybetmemiş aksine kazançlarla ve yüzyıllar boyu zikredilecek bir örneklikle evine dönmüştü. Dolayısıyla olay derince incelendiğinde açıkça görülebilir ki; Tanrı kulunu mağdur etmemiş aksine yüceltmıştır.⁹⁰

Diyebiliriz ki ahlak anlayışını zarar esaslı bir temele oturtan Walter Sinnott-Armstrong için ahlakın yokluğu zararın varlığına bağlıdır. Kurban hadisesini de cinayet emri görüp, kişiye açık bir zarar olarak değerlendirdiği için ahlakdışı bir konu olarak ele alan Sinnott-Armstrong'un tutarsız davrandığını açıkça söyleyebiliriz. Çünkü kurban olayı incelendiğinde İbrahim'in zarar gördüğünü değil, kazançlar elde ettiğini açık bir şekilde gözlemleyebiliriz. Dolayısıyla bu durum Sinnott-Armstrong'un zarar esaslı ahlak anlayışı ile de çelişkili durmaktadır.

İbrahim'in oğlu İsmail'i kurban etme teşebbüsünden hareketle, Tanrı'nın buyruklarının değişken ve keyfi olduğu sonucuna varmak isteyen birçok batılı düşünüre ilahi buyruk açısından bir başka eleştiri de getirmek mümkündür. Nitekim ilahi buyrukların gelişigüzel ve keyfi olduğunu ileri sürebilmek için vahye dayalı bir dinde yasaklanmış olan ahlaki olmayan fillerin, vahye dayalı başka bir dinde buyrulmuş olduğunu göstermek gerekir. Oysa vahye dayalı dinlerin kutsal kitapları incelendiğinde temel ahlak prensipleri arasında büyük çapta bir değişikliğin olmadığı gözlenmektedir.⁹¹

⁹⁰ Kierkegaard, *Korku ve Titreme*, 55.

⁹¹ Celal Büyük, *Tanrısız Ahlak: Eleştirel Bir Bakış* (Ankara: Berikan, 2014), 64.

Dolayısıyla bu olayın öncesini ve sonrasını iyi analiz etmeden, Tanrı'nın emirlerinde keyfi ve gelişigüzel bir değişkenliğin olduğunu savunmak, tutarsız bir yaklaşım olarak durmaktadır.

Kurban kavramının analizini konumuzun esas bağlamından kopmamak için detaylandırmayacağız. Burada Tanrı'nın verilen emirle İbrahim peygamberin teslimiyetini ölçerek inananlarına çeşitli hikmetler göstermesi Tanrı'nın cinayeti emrettiği anlamına gelmemektedir. Tanrı burada verdiği emirle İbrahim peygamber nezdinde Tanrı sevgisinden dolayı bir insanın hayatta en sevdiği varlıktan evladından geçebileceğinin mümkün olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla bu bir cinayet emri değildir. Diyebiliriz ki Tanrı cinayeti emretmediği gibi tecavüzü de emretmemiştir ve emretmeyecektir. Tanrı'nın cinayeti ve tecavüzü emredeceğini düşünmek için hiçbir yeterli delil bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu şekilde bir düşünce yapısıyla ahlakın Tanrısız bir temel üzerine olduğunu düşünmek ve Tanrı'yı reddetmeye gitmek tutarsızdır.

2.3.9. Eylemin Fayda ve Zarar Temellinden Hareketle Ortaya Konulan Gerekçenin Eleştirisi

İyi olan, kendini hep yararlı olarak göstermiş olan şeydir. Bundan dolayı da en yüksek derecede değerli ve kendinden değerlidir.⁹² Bu sözler Nietzsche'nin *Ahlakın Soy Kütüğü* adlı eserinde bir kuramdan bahsederken kullandığı ifadelerdir. İyi olan ve değerli olan aynı zamanda yararlı da olduğu için kişiyi kendisine çeker ve cezbeder. Nitekim iyi ve faydalı olanın ahlaki olduğunu düşünen Walter Sinnott-Armstrong, bu başlık altında insanın ahlaklı olmasının nedenlerini sorgulamaktadır. Neden ahlaklı olmalıyım? Bu sorunun cevabını dinden bağımsız bir şekilde verebileceğini düşünen Walter Sinnott-Armstrong, şu ifadeleri dile getirmektedir. Toplum içerisinde ahlaklı olmak ve iyi bir vasıf kazanmak cezbedici durmaktadır. Toplum içerisinde insanlar tarafından iyi anılmak ve anımsanmak daha prestijli bir durumdur. İnsan kendisine bu değer ve saygının gösterilmesinden her zaman hoşnutluk duyar. Bu durum ise onun neden ahlaklı olmalıyım sorusunun cevabını oluşturabilir.⁹³ Çünkü o teistlerin Tanrı emrettiği için ve cenneti kazanmak için iyi olmalarını kabul etmemektedir.

⁹² Friedrich Nietzsche, *Ahlakın Soykütüğü Üstüne*, çev. Ahmet İnam (İstanbul: Say Yayınları, 2023), 44.

⁹³ Sinnott-Armstrong, *Tanrısız Ahlak*, 118.

Walter Sinnott-Armstrong'un bu yaklaşımının son derece bencil bir tavır olduğu aşıkardır. Toplum içerisinde prestij elde etmek için iyi olmak ve ahlaklı olmak insanın yalnızca kendisini düşünmesinden kaynaklanmaktadır. Toplum içinde iyi anılmak için ve saygıdeğer olmak içi ahlaklı olmalıyım güdüsü, iyiliğin ve ahlakiliğin evrenselliğinden yoksun hareket etmektir. Yalnızca o toplumun anlayışına ve o kültürün değerlerine nispeten iyi olmak ya da ahlaklı olmak o toplumun değerlerinin niceliği ve niteliği kadar iyi olmak demektir. Kişinin iyiliğini belli bir zamana ve mekâna hapsetmek demektir. İnsanlar gözünde iyi olmak kişiyi iyi bir insan yapmadığı gibi toplum içinde iyi olmayı prestij için tercih etmek de ahlaklı olmak demek değildir. Bu tercih şekli ise neden ahlaklı olmalıyım sorusuna pragmatik bir cevap niteliği taşımaktadır. Bu yaklaşım ile iyi ve ahlaklı olmayı dinden ayırdığını zanneden Walter Sinnott-Armstrong büyük bir yanılgı içerisinde. Burada ifade edilmelidir ki toplum içerisinde var olan yargıların yönlendirmesi sonucunda kişi kendisi için iyi ve yararlı olanı tercih etmektedir. Fakat toplumda yerleşik olarak var olan bu yargılar nereden gelmektedir? Burada nesnel bir ahlakın varlığından söz edilebilir. Nesnel ahlakı Hamza Andreas'ın dilinden ifadelendirecek olursak O şu görüşleri ileri sürmektedir: Nesnel ahlakın izahından önce nesnel kavramının ne olduğunun bilinmesi gerekmektedir. Nesnel kavramı en temel anlamıyla şahsi hissiyatları veya fikirlerin etkisinde kalınmadan gerçekleri sunmak veya değerlendirmek olarak tanımlanmaktadır. Konu nesnel ahlak olunca bu kelimenin anlamı, ahlakın bir kişinin aklına veya şahsi hissiyatlarına göre değişmemesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Buna göre ahlak bir kişinin sınırlı şahsi hislerinin dışındadır. Matematiksel ve bilimsel gerçekler hakkında ne düşünürsek düşünelim doğrudurlar. Dolayısıyla bu ahlak bizim dışımızda ise temellendirilmesi gerekir. Bizim bu dünyada kendi irademizin dışında mükellef olduğumuz şeyler vardır. Bunlar bizim irademiz dışında gelmektedirler. Dolayısıyla bu durum kişinin bireysel bir eğilimi ve inancının sonucu değildir. Ahlakın nesnel geçerliliği Tanrı kaynağından çıkmaktadır.⁹⁴ Bu açıklamalardan anlaşılacağı üzere toplum içerisinde var olan yönlendirici yargılar nesnel ahlakın, yani Tanrı kaynağının bir getirisi. Diyebiliriz ki, toplumda kişinin yararına ve prestijine katkıda bulunacak şeylerin mevcut olması nesnel ahlaktan ve Tanrı'dan kaynaklanmaktadır. Ateist olan kişi; iyi anılmak için, yararına olduğu için, prestij için ahlaklı olmayı tercih ederken Tanrı

⁹⁴ Hamza Andreas Tzortzis, *Hakikatin İzinde: Din, Bilim ve Ateizm*, çev. Bilal Tonyalı (İstanbul: Ekin Yayınları, 2019), 229-231.

kaynaklı nesnel ahlaki benimsediğinin belki de farkında değildir. Burada ahlakın din ile bağının olmadığı kabul edilebilir fakat Tanrı ile bağının olmadığı asla kabul edilebilir bir durum değildir.

Armstrong'un ileri sürdüğü bir diğer husus ise inanan kişilerin cennet için iyilik yapmalarının onların niyetlerinin ne olduğunu belirsizleştirmesidir. Burada gerçekleşen eylemin hangi niyetle yapıldığının bilinmemesi Tanrı inancından kaynaklandığı için ateistler bu durumu kabul etmemektedirler. Fakat dikkat edilmesi gereken nokta şurasıdır ki eylemin hangi niyetle yapılıyor olması eylemin kaynağını ve sonucunu etkilememektedir. Burada eylemin kaynağı Tanrı eylemin sonucu ise iyiliktir. Bu ikisi arasında eylemin nasıl yapıldığı hususu inanan kişi ile yaratıcı arasında bir ilişkidir. Bu ilişki yaratıcının bir cennet vaadiyle kişiye mükafat vermesi de olabilir, cehennem tehdidi ile cezalandırması da olabilir. Burada ahlaki eylemin kaynağının durumdan etkilenmediği aşıkardır. Eylemin hangi niyetle nasıl yapıldığı hususu artık bireyin kendisini bağlamaktadır. Buradan yola çıkarak ahlakın Tanrı kaynaklı olmadığını söylemek son derece yanlıştır.

2.3.10. Ahlaki İlkelerin Bilgisinden Hareketle Ortaya Konulan Gerekçenin Eleştirisi

Walter Sinnott-Armstrong ahlaki eylemlerin değerinin ne olduğunun bilgisinin Tanrı ile bir bağının olmadığı düşüncesini savunmaktadır. Ahlaki olarak bir şeyin iyi veya kötü olarak bilinmesinin, Tanrı inancı ile bağının olmadığı düşüncesi Walter Sinnott-Armstrong ateizminde zarar esasına dayanmaktadır. O'na göre bir eylemin neticesi zarara yol açıyorsa kötü, zarara yol açmıyorsa kötü değil diye nitelenmektedir. Bu şekilde Walter Sinnott-Armstrong, herhangi bir eylemin iyi ya da kötü diye bilinmesinin Tanrı'ya imanı gerektirmediği hususunu öne sürmektedir.⁹⁵ Walter Sinnott-Armstrong'un bu yaklaşımına eleştiriyi yine onun ileri sürdüğü kendi teziyle ifade etmek daha açıklayıcı olacaktır. Tanrı'nın iyi olduğunu varsayarsak, kuşkusuz tecavüz etmememizi emreder. Fakat Tanrı'nın o emri verdiğini bilebilmemizin yegâne yolu tecavüzün ahlakdışı oluşunu zaten biliyor olmamızdır. Neyin doğru neyin yanlış olduğunu zaten bilmeden Tanrı'nın neyi emrettiğini bilmemizin bir yolu yoktur. Burada Armstrong'a göre Tanrı'nın emirlerinin bizde bir değer zeminine oturabilmesi için önceden eylemlerin iyi ve kötü

⁹⁵ Sinnott-Armstrong, *Tanrısız Ahlak*, 139.

bilgisine vakıf olunması gerekmektedir. Armstrong'un burada dikkatinden kaçırdığı husus; insanın emredilen tecavüz etme buyruğunu doğru, tecavüz et diktesini ise yanlış algılamasının ona evveliden bir algı bilgisi verildiğinin ispatı olmasıdır. Diyebiliriz ki daha biz hiçbir eylemi tecrübe etmeden algılama bilgisini elde etmemiz, sonsuz ve mutlak bir algılayanın var olduğunu göstermektedir.

Eylemlerin ahlaki değerlerinin ne olduğu bilgisine ulaşma noktasında zarar merkezli bir tez ileri süren Walter Sinnott-Armstrong'a sorulacak en önemli husus ise insanın genel geçer zarar bilgisini nereden elde ettiğidir. Burada Schopenhauer'ın bir görüşünü aktarmak konumuz için önem arz etmektedir. Zihni ve ahlaki dünyaya ait gerçekler, temel fikir olarak içlerinde iradeyi nesnelleştirirler.⁹⁶ Ahlaki ilkelerin gerekliliklerine bakılacak olursa her iradenin nesnel bir tavır sergilediğini görmek mümkündür. Milyarlarca farklı iradenin bir eylemin sonucunda ortaya çıkabilecek zararı kötü algılaması, insana zarar bilgisinin de yerleştirildiğini göstermektedir. Dolayısıyla eylemlerin ahlaki değerlerinin iyi ve kötü olduğunun bilgisine din ile ulaşılmasa da Tanrı ile ulaşılması zorunlu durmaktadır.

Dolayısıyla bir eylemin iyi ya da kötü olmasının bilgisini eylemden sonra ortaya çıkan zarar ya da faydadan alıyor olmak bu bilgiyi eylemin sonucuna bağlamaktadır. Fakat düşünen her insan fark edebilir ki; eylemin gerçekleşip zarar y da fayda sonuca ulaşmasından önce de eylemin iyi ve kötü olduğunun bilgisinin değişmemesidir. Örneğin, hırsızlık yapmanın kötü bir durum olduğunun bilgisi, eylemin sonucunda ortaya çıkan zarardan öncede vardır. Bu eylemin kötü olması eylemin gerçekleşmesine ve doğuracak zarara bağlı değildir. Eylem gerçekleştikten sonra ortaya çıkacak zararlar bu durum insan zihninde pekiştirilmiş bir hal almaktadır. Çünkü insanın zihin sistemi, hırsızlık kötüdür ve zararlıdır yargısını garipsememektedir. Fakat hırsızlık iyidir ve yapılmalıdır yargısı insanlara söylendiğinde kabul edilemez ve hemen yadsınır. Bu aşinalık ve garipseme duyguları eylemin sonucunda ortaya çıkacak zarardan çok önce var olmakla birlikte bu zarar algısının da kaynaklığını oluşturmaktadır. Kişi ise zarar algılayacağı olayları ve zarar algısını bizzat kendisi kuşanmamıştır.

⁹⁶ Arthur Schopenhauer, *Hukuk Ahlak ve Siyaset Üzerine* (İstanbul: Say Yayınları, 2022), 13.

SONUÇ

Sonuç itibariyle diyebiliriz ki; ahlak kavramının kaynağının ne olduğuna dair bir temellendirme niteliği taşıyan bu çalışma ahlak kavramının çeşitli boyutlarının olduğunu göstermektedir. Ahlak kavramını insanın yaratılışının bir getirisi olarak ele aldığımızda bu kavramın güdüsel boyutundan bahsederken, din kurumu ile de bilişsel boyutundan bahsedebiliriz.

Kâinatta yerini almış olan insan, ilk etapta doğa ve içindeki canlılarla ilişki halindedir. Doğa ve içindeki canlılar ile ilişki halinde olan insan henüz toplumsallaşmamış ve toplumsal olarak büyüdüğü yetiştiği çevrenin etkisi altında kalarak algılar edinmemiştir. Çünkü bu aşamada insan türünün ilk örneği ve doğa baş başadır. İnsanın, dünyadaki bu yolculuğunun başlangıcında doğanın içindeki nesnelerle ve canlılarla bir arada ve ilişki halinde olması, yaşamını devam ettirmesi için zorunlu ve gereklidir. Fakat bu bir arada ve ilişki halinde olma zorunluluğu ve gerekliliği içerisinde iyi-kötü şeklinde bir algılama biçimi görünmemektedir. Yani insanın yaşamını devam ettirmesi için ilişki halinde olduğu doğa ve içindeki nesneler, insana herhangi bir eylemin iyi ya da kötü karşılığının olduğunu söylememektedir. İnsanın doğa ile baş başa olduğu bu çağlarda doğanın kendisinden iyi, kötü, doğru, yanlış gibi yargıları öğrenmek mümkün değildir. Bu durum bizlere iyi ve kötü algılama biçiminin insanoğlunda öğrenilmiş bir durumdan ziyade ona güdülendiğini göstermektedir. İnsan türünün ilk örneği, kâinatta hiç kimseden iyi ve kötü adlı bir yargı öğrenmemiştir. Dolayısıyla iyi ve kötüyü algılama özelliğini, kendi kendisine var edemeyecektir. Çünkü kendini iyi ve kötü algılama üzerine formatlayacak olması kendinden önce iyi ve kötü algısının olmasını zorunlu kılmaktadır. Bu da iyinin ve kötünün bilgisinin insanın üstünde olduğunu göstermektedir. Diğer yandan kişinin kendisini var edebilmesi kendinden önce var olması zorunluluğunu taşımaktadır ki bu da bir çelişkiyi beraberinde getirir. O halde diyebiliriz ki bütün oklar insandan evvel iyiyi ve kötüyü algılayan aşkın bir iradeyi göstermektedir. Çünkü insandan evvel var olan iyi ve kötü daha evvel algılanmış olmalıdır ki varlığından söz edilebilsin. Burada Berkeley'in var olmak ya algılamak ya da algılanmaktır sözü görüşümüzü destekler niteliktedir.⁹⁷ İyilikler ve kötülükler algılanmaktadır. O halde

⁹⁷ Tuncay İmamoğlu, *Bir Tanrı Kanıtlanması Olarak Berkeley İdealizmi* (İstanbul: Yeni Zamanlar Yayınları, 2004), 50.

iyiliklerin ve kötülüklerin varlıkları şüphe kabul etmemektedir. Nitekim iyilikler ve kötülükler insan tarafından da algılanmaktadır. Fakat iyi ve kötü insan algılamasından önce vardır. Dolayısıyla iyi ve kötü aşkın bir irade tarafından algılanmış ve varlıkları açığa çıkmıştır. Bu izahlardan anlaşıldığı üzere iyi ve kötünün var olması, bilinebilmesi ve insanlar tarafından da bir değer bulabilmesi ancak Tanrı'nın var olmasıyla mümkündür. İnsanın ise bu iyi ve kötü algısı ile var olması onun değerler algısıyla yaratıldığını göstermektedir. İnsanda var olan bu değerler algısı onun fitratında yer alan yaratılışının getirisi olarak ortaya çıkan güdülenmiş ahlakı göstermektedir. Güdülenmiş bu ahlak, ahlakın varlık boyutu ile ilgilidir ve ahlakın ilk boyutunu oluşturmaktadır. Güdülenmiş ahlak Tanrı kaynağından ayrı ve bağımsız düşünülmemelidir. Aksi takdirde tutarsız bir düşünce yolu izlenmiş olur. Bu güdülenmiş ahlakın ister inanan olsun ister inanmayan olsun her insanda mevcut olduğunu ifade etmek gerekir. Ahlakın bu boyutu evrensel ilkeleri, nesnel ahlaki kuralları içermektedir.

Ahlakın ikinci boyutu ise kanaatimizce adlandırdığımız bilişsel boyuttan ibarettir. Bu boyut içerisinde devreye din girmektedir. Tanrı'nın güdüsel ahlakla donattığı insan, Tanrı'nın göndermiş olduğu din ile de korunmaktadır. Her kişide bulunan ahlak, din ile zaman ve mekân içerisinde değerini muhafaza etmektedir. Tanrı'nın göndermiş olduğu ilahi buyruklarla güdüsel olarak kişide varlığını sürdüren ahlak artık irade ile bilişsel bir boyut kazanmıştır. Tanrı'nın buyrukları ile ahlakını taçlandıran kişilerin olmasının yanında güdüsel olarak kendisinde bulunan ahlakı deformasyona uğratan kişilerin varlığından da söz edilebilir. Diyebiliriz ki insanlar kendilerinde bulunan ahlakı akıl ve irade ile aslına uygun işlediğinde ahlak bozulmamaktadır. Bu akıl ve irade ile ahlakı doğru işleme ise Tanrı tarafından bir yönlendirme ile elde edilmektedir. Ahlakın bu boyutunda insanlar din ile faziletler elde edebilir. Nitekim ahlak ilmi, ahlaki faziletler kazanma ve ahlaki reziletlerden uzak durma olarak da bilinmektedir.⁹⁸ Dolayısıyla insan, doğal yaşam içerisinde ahlaki faziletler elde etmek ve ahlaki reziletlerden ise uzak durmanın gayreti içerisinde dir. İnsanoğlu ahlaki faziletlerini din ile elde eder ve ahlaki reziletlerden ise yine din ile korunmaktadır. Herhangi bir dine mensup olmayan kişi ise ahlakını faziletler kademesine yükseltmeyecektir. Bunun yanında ahlaki reziletlerden ise korunma yolunu riske atmış olacaktır. Fakat bu inanmayan kimselerin ahlaksız olduğunu

⁹⁸ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l Kütüb ve'l Fünûn* (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1971), 1/35.

göstermemektedir. Bir dine mensup olmadığı için ahlakının varlığını ispatlamak uğruna ahlakı dinden ayırma çabasına giren ateistler beyhude bir uğraş içerisindeyler. Çünkü ister inanan olsun ister inanmayan olsun, insan; Tanrı kaynaklı güdüsel bir ahlakla donatılmıştır. Kişinin herhangi bir dine inanmaması, bu ahlaktan yoksun olduğunu göstermemektedir. Bu durum ise ahlakın dine bağlı olmadığını mümkün kılarken Tanrı'ya bağlı olmadığını imkansızlaştırmaktadır. Ahlakın varlığı Tanrı'nın varlığına zorunlu olarak bağlıdır.

Walter Sinnott-Armstrong'un *Tanrısız Ahlak* adlı tezinde ahlakı dinden ayırma çabası, kendisinin ateist olması sebebine bağlanabilir. Nitekim çalışmamızın bir diğer önemli bulgusu Walter Sinnott-Armstrong'un ahlaki değerlendirme yaparken ateizm perspektifinden olaya yaklaşp, sistemli bir ahlak anlayışı ortaya koymayıp, ahlakı ateizm düşüncesinin üzerine bina etmesidir. Eser incelendiğinde görülebilir ki adeta ateistlerin ahlaklı bireyler olduklarını ispatlamak uğruna ahlak, dinden ve Tanrı'dan ayrıştırılmıştır. Ateistlerin ahlaklı bireyler olduklarını Sinnott-Armstrong, zarar esaslı seküler ahlak anlayışı ile ortaya koymaya çalışmıştır. Bu ahlak anlayışı Sinnott-Armstrong'un *Tanrısız Ahlak* adlı eserinde ileri sürdüğü tezlerin bel kemiğini oluşturmaktadır. Fakat çalışmamızın eleştiri kısmında ifade ettiğimiz gibi zarar esaslı seküler ahlak anlayışı, ahlaka kaynaklık etme hususunda yetersiz kalmaktadır.

Bu çalışma içerisinde son olarak tespit edilen önemli hususlardan bir diğeri de Walter Sinnott-Armstrong'un ahlakın dine bağlı olmamasının aynı zamanda Tanrı'ya da bağlı olmadığını düşünmesidir. Burada ifade edilmelidir ki; din ve Tanrı farklı kavramlardır ve farklı manaları ihtiva etmektedir. İkisini birbirine eş değer görmek iki kavramın da yanlış anlaşılmasına mahal vermektir. Nitekim ahlakın din kaynaklı olmadığı görüşü ile Tanrı kaynaklı olmadığı görüşü aynı sonucu doğurmamaktadır. Ahlakın dine bağlı olmadığı konusu temellendirilebilirken, ahlakın Tanrı'ya bağlı olmadığı görüşü asla temellendirilememektedir. Bu görüş, bir inancın veya dini bir yaklaşımın getirisi değil, ahlakı mantık ve felsefe ışığında değerlendirmenin sonucudur. Fakat araştırmamızda gördük ki Sinnott-Armstrong, ahlakı din kavramından ayırmaya çalışırken Tanrı kavramından da ayırmaya çalışmaktadır. Bu da demek olur ki Walter Sinnott-Armstrong, din ve Tanrı kavramlarını farksız ele almaktadır. Dolayısıyla böyle bir bakış açısıyla ahlakın kaynaklığı konusuna yaklaşan ve ateist düşünce yapısına sahip

olan Sinnott-Armstrong, ahlakı saf ve yalın bir şekilde ele almamış, kendi görüşleri doğrultusunda taraflı bir şekilde değerlendirmiştir.

Tüm bu izahlar ve bulguların yanında diyebiliriz ki; çalışmamızın neticesinde ulaştığımız en önemli sonuç, yukarıda ifade ettiğimiz gibi ahlakın, güdüsel ve bilişsel boyutuyla Tanrı kaynaklı bir temele sahip olduğunun mantık ve felsefe düzleminde izah edilebilir olmasıdır. Dolayısıyla ahlak konusunu mücerret olarak kendi zemininde ele aldığımızda açık bir şekilde ahlakın Tanrı kaynaklı olduğunu görebiliriz.

KAYNAKÇA

- Abdurrahman, Taha. *Ahlak Sorunsalı*, çev. Tahir Uluç (İstanbul: Pınar Yayınları, ts.).
- Abdurrahman, Taha. (2021) *Amel Sorunsalı*, çev. Tahir Uluç (İstanbul: Pınar Yayınları).
- Akdemir, Ferhat. (2014) *Korkunç Kötülükler ve Tanrı* (Ankara: Elis Yayınları).
- Akseki, Ahmed Hamdi. (1969) *İslam Dini; İtikat, İbadet ve Ahlak* (Ankara: Güzel Sanatlar Matbaası).
- Bahçekapılı, Hasan G. (2022) *Kötülük Problemi ve Tanrı: Felsefî Bir İnceleme* (Ankara: Nobel Yayınları).
- Borchert, Donald M. (2006) *Encyclopedia of Philosophy*, (USA, Thomson Gale).
- Büyük, Celal. (2014) *Tanrısız Ahlak: Eleştirel Bir Bakış* (Ankara: Berikan).
- Cevizci, Ahmet. (2021) *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Say Yayınları).
- Cevizci, Ahmet. (2022) *Uygulamalı Etik* (İstanbul: Say Yayınları).
- Craig, William Lane - Sinnott Armstrong, Walter. (2004) *God? A Debate Between A Christian And An Atheist* (USA: Oxford University Press).
- Cushing, Simon. (2014) *Walter Sinnott-Armstrong Interview by Simon Cushing*, Journal of Cognition and Neuroethics (Philosophical Profiles)
- Çelebi, Kâtip. (1971) *Keşfü'z Zunûn an Esâmi'l Kütüb ve'l Fünûn* (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları).
- Dawkins, Richard. (2007) *Tanrı Yanılgısı*, çev. Tunç Tuncay Bilgin (İstanbul: Kuzey Yayınları).
- Demirel, Cemre. (2024) *Ahlak Felsefesinde Tanrı Nerede?* (İstanbul: İstanbul Yayınevi).
- Doko, Enis. (2020) *Allah'sız Ahlak Mümkün Mü?* (İstanbul: İstanbul Yayınevi).
- Durkheim, Emile. (2016) *Ahlak Eğitimi*, çev. Hüsen Portakal (İstanbul: Cem Yayınevi).
- Evans, C. Stephan. (2004) *Kierkegaards, Ethic of Love: Divine Commands and Moral Obligations*, New York, Oxford University Press.
- Gazzâlî, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed, (1974) *İhyâ'u 'Ulûmi'd-Dîn*, çev. Ahmet Serdaroğlu (İstanbul: Bedir Yayınevi).

- Gray, John. (2022) *Ateizmin Yedi Türü*, çev. Elhüseyni Nurettin (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları).
- Halîl b. Aḥmed, Ebû ‘Abdurrahmân el-Ḥalîl b. Aḥmed el-Ferâhîdî, (1988) *Kitâbu'l- ‘Ayn* (nşr. Mehdî el-Maḥzûmî, İbrahim es-Sâmerrâ’î), I-VIII, Mektebetu'l-Hilâl, Beyrut.
- Hañçerlioğlu, Orhan. (1977) “*Felsefe Ansiklopedisi: Kavramlar ve Akımlar*” (İstanbul: Remzi Kitapevi).
- İbn Manzûr, Ebû'l-Faḍl Muḥammed b. Mukerrem b. ‘Alî Cemâluddîn b. Manzûr er-Ruveyfî‘î, (1414/1993) *Lisânü'l- ‘Arab* (Beyrut: Dâru Şâdir).
- İbn Miskeveyh, Ebû ‘Alî Aḥmed b. Muḥammed b. Ya‘kûb Miskeveyh, (1983) *Ahlakı Olgunlaştırma*, çev. A. Şener vd. (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları).
- İmamoğlu, Tuncay. (2004) *Bir Tanrı Kanıtlaması Olarak Berkeley İdealizmi* (İstanbul: Yeni Zamanlar Yayınları).
- İmamoğlu, Tuncay. “Seküler Temelli Ahlak’ın Çözumsuzluğu Üzerine Bazı Düşünceler”, *Uluslararası 21. Yüzyılda Gençlik ve İnanç Eğilimleri* (Ankara: İlahiyat Yayınları, ts.).
- Kant, Immanuel. (2002) *Ahlâk Metafizığının Temellendirilmesi (Grundlegung Zur Metaphysık Der Sitten)*, çev. Ioanna Kuçuradi (Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu).
- Kızılılık, Mügem. (2024) “Søren Kierkegaard’ın ‘Korku ve Titreme’ Adlı Eseri Üzerine Felsefî Bir Çözümleme Denemesi”, *Ahlak Çalışmaları ve Ahlak Felsefesi Dergisi*.
- Kierkegaard, Soren. (2020) *Tanrıya İhtiyaç Duymak*, çev. Zeynep Yeter (İstanbul: Zeplin Kitap).
- Kierkegaard, Soren. (2021) *Korku ve Titreme*, çev. Nur Beier (İstanbul: Pinhan).
- Leibniz, Gottfried Wilhelm. (2005) *Theodicy: Essays on the Goodness of God, the Freedom of Man and the Origin of Evil*, çev. E.M. Huggard (USA: Open Court Classics).
- Nietzsche, Friedrich. (2023) *Ahlakın Soykütüğü Üstüne*, çev. Ahmet İnam (İstanbul: Say Yayınları).

- Özkaya, Mehmet. (2021) *Samuel Alexander Belirimciliğinde Mekân, Zaman ve Tanrı* (İslamabad: Çizgi Yayınları).
- Pascal, Blaise. (2024) *Düşünceler* (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları).
- Platon. (2016) *Euthyphron*, çev. Furkan Akderin, (Ankara: Say Yayınları)
- Rousseau, Jean-Jacques. (2022) *Toplum Sözleşmesi*, çev. Vedat Günyol (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları).
- Runes, Dagobert D. *The Dictionary of Philosophy* (New York, ts.).
- Schopenhauer, Arthur. (2022) *Hukuk Ahlak ve Siyaset Üzerine* (İstanbul: Say Yayınları).
- Sinnott-Armstrong, Walter. (1988) *Moral Dilemmas* (Great Britain, New York, Basil Blackwell).
- Sinnott-Armstrong, Walter. (2007) *Moral Skepticisms* (USA: Oxford University Press).
- Sinnott-Armstrong, Walter. (2018) *Think Again: How To Reason And Argue* (New York: Oxford University Press).
- Sinnott-Armstrong, Walter. (2020) *Tanrısız Ahlak*, çev. Atilla Tuygan (İstanbul: Ayrıntı Yayınları).
- Swinburne, Richard. (2005) *Faith and Reason* (Oxford: Clarendon Press).
- Şimşek, İsmail. (2020) *Ataizmden Ateizme: Tanrı ve Yanılgılar* (Ankara: Eskiyei Yayınları).
- Taslaman, Caner. (2022) *Allah'ın Varlığının 12 Delili*, (İstanbul: İstanbul Yayınevi).
- Taslaman, Caner. (2022) *Big Bang ve Tanrı* (İstanbul: İstanbul Yayınevi).
- Tzortzis, Hamza Andreas. (2019) *Hakikatin İzinde: Din, Bilim ve Ateizm*, çev. Bilal Tonyalı (İstanbul: Ekin Yayınları).
- Voltaire, (2025) *Candide Ya Da İyimserlik*, çev. Berna Günen, Can Yayınları, İstanbul, 3. Baskı.
- Wikipedia, <https://en.wikipedia.org/wiki/Pyrrhonism>, (2024).
- Wikipedia, https://en.wikipedia.org/wiki/Robert_Fogelin, (14 Ocak 2021).
- Wikipedia, https://en.wikipedia.org/wiki/Ruth_Barcan_Marcus (08 Aralık 2024).

- Wikipedia*, https://en.wikipedia.org/wiki/Walter_Sinnott-Armstrong, (30 Temmuz 2024).
- Wittgenstein, Ludwig. (2020) *Kesinlik Üstüne + Kültür ve Değer*, (İstanbul: Metis Yayınları).
- Yaran, Cafer Sadık. (2017) *Din Felsefesine Giriş*, (İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları).
- Yaran, Cafer Sadık. (2021) *Kötülük ve Teodise: Batı ve İslam Din Felsefesinde Kötülük Problemi ve Teistik Çözümler* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 3. Baskı,)
- Yasa, Metin. (2023) *Kötülük Sorunu* (Ankara: Elis Yayınları).
- Yıldırım, Ali. (2018) “İslam Düşüncesinde Felsefi ve Dini Bir Etkinlik Olarak Ahlak”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*.
- Yıldız, İbrahim. (2023) *Delilci Kötülük Problemi* (Elis Yayınları).
- Yûnus Emre. (2021) *Dîvân* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları).

ÖZ GEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Muhammed Enes DAĞ
Doğum Yeri ve Tarihi	
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	
Y. Lisans Öğrenimi	
Bildiği Yabancı Diller	
Bilimsel Faaliyetleri	
İş Deneyimi	
Stajlar	
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	
İletişim	
E-Posta Adresi	
Tarih	